

M. TULLII
CICERONIS

OPERUM OMNIUM

VOL. XIV.

PHILOSOPHICORUM

VOL. IV.

163 a 16

VOL. XIV.

DE NATURA DEORUM LIBRI III.

DE LEGIBUS LIBRI III.

M. T.
CICERONIS
DE
NATURA DEORUM,
AD M. BRUTUM,
LIBRI TRES.

EX EDITIONE J. OLIVETI.

GLASGUA E,
IN AEDIBUS ACADEMICIS
EXCUDEBANT ROB. ET AND. FOULIS
MDCCXLVIII.

ma
qu
cap
rej
de
m
tin
a
cu

I

D
ne
ba
ab
m
bi
qu
an
co
ce
on
p
on
p
h
co
ca

LIBRI PRIMI ARGUMENTUM.

Totus hic liber trifariam dispertitur. parte prima, ad caput usque 8, Cicero nonnulla praemittit, quibus toti operi veluti proludit. parte secunda, quae capite 20. clauditur, Velleius Epicureus philosophus, rejectis aliorum philosophorum opinionibus, Epicuri de Deo placita in medium affert, et magnifice commendat. tertia denique parte, quae reliquo libro continetur, totam Epicuri de Deorum natura doctrinam a Velleio expositam Cotta ex Academia philosophus evertit. PETRUS LESCALOPERIUS.

LIBRI SECUNDI ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi disputationem de Natura Deorum ex mente Stoicorum; qui totam istam quaestionem in partes quatuor dividebant. primum enim docebant esse Deos: deinde quales essent, tum mundum ab his administrari: postremo consulere eos rebus humanis. his igitur quatuor tanquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. et prima quidem pars quantum ne egere quidem oratione videri poterat, tamen argumentis confirmatur. nam primo quod omnium consentiens est de Diis opinio, naturam evidens sit necesse est: deinde Dii ipsi praesentia sua et apparitione eam rem confirmarunt: praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, Deos esse, clamant; omnium maxime autem mira totius mundi varietas, pulchritudo, ordo, rerumque omnium ad utilitatem humanam conspiratio. quin ex ipsa hominum solertia colligi potest, esse aliquam divinam mentem. nam si caetera quae in corpore sunt, sumpsimus aliunde, aliud

a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse est; et cum caetera omnia mundus habeat, quod est omnium optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. omnes porro concedunt, nil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, cum ratione nil melius, ea quoque mundo insit necesse est, qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur, cap. 2--8. his rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. prima huiusmodi est. omnia quae aluntur et crescunt, ea temperatione caloris oriuntur et augentur, omnesque partes mundi calore fultae sustentantur; itaque et mundus simili parique natura servatur. est igitur natura, quae omnem mundum continet, eumque tuetur; quae, quoniam mundi principatum (ἡγεμονικὸν) ut in homine mens, obtinet, et est adeo omnium optima, sensus quoque et ratio huic naturae insint necesse est, quae in partibus mundi sunt, et multo quidem acriora atque maiora; ex quo mundum Deum esse concluditur. est praeterea animans mundus, quod motu suo cietur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadit: cap. 9--12. altera ratio sic procedit: in omni rerum institutione est aliquid extremum atque perfectum, nisi quaedam vis obsistat. igitur in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici; quod nihil universo, ut in caeteris naturis obsistere potest: ergo cum in his, quae gignuntur ex terra, nihil sit praeter nutritionem; bestiae praeterea sensum et motum habent, et appetitum; homini addita etiam est ratio, qua appetitus regantur. ex quo efficitur, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae Deo tribuenda sit,

hoc est mundo. eodem fere modo efficitur, esse in mundo summam virtutem et sapientiam : cap. 12--14. sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitas est tribuenda. gignuntur enim ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque sunt calida et pellucida. absurdum autem esset, rebus aëre ortis rationem habentibus, quae in multo puriore aethere nascuntur, nullum sensum aut rationem habere, quae ibi multo acriora sint necesse est, et vel ordine eorum et constantia, motuque voluntario declarantur : cap. 15. sed maxime astrorum sensum et intelligentiam, divinitatemque declarat mirabilis eorum ordo et constantia, quae neque naturam significat, quod est plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuit. in quo Epicurus ridicule errat, qui humanam figuram Diis attribuit, negatque ratandum et volubilem Deum cogitari posse : cap. 16. sed multae aliae naturae Deorum ex magnis eorum beneficiis constitutae sunt. nam primo quod est a Deo natum, id nomine ipsius Dei nuncupatur; deinde res ipsa, in qua est vis major aliqua, sic appellatur; beneficiis porro excellentes viri in caelum fama ac voluntate sublati sunt; ac denique ex physica ratione multi fluxerunt poëtici Dii : cap. 23. constitutis duobus his, Deos esse, et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia Deorum. ea tribus argumentis asseritur de Stoicorum more. primum ab eo ipso, quod dii sunt, ducitur : cap. 30. 31. alterum inde, quod omnes res subiectae sunt naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geruntur : cap. 32. tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur, qui locus fuse admirabiliterque explicatur. tertiae huic disputationis parti subicitur tandem ea, qua istam tantam rerum molitionem, hominis causa, factam esse, demonstratur, hominumque

commodis mirifice a Deo provisum: quod quidem quatuor argumentis fit; quorum primum ductum est a corporis humani structura; alterum a perfectionibus animi; tertium ab utilitate, quam res cum caelestes, tum terrestres hominibus afferunt; et quartum denique ab exemplis hominum illustrium, quibus Dii consulerunt. ERNESTUS.

LIBRI TERTII ARGUMENTUM.

Tres in partes commode tribui potest hic Liber, in praefationem, disputationem, et brevem epilogum. in praefatione, Cicero transit a dissertatione Balbi ad Cottae dissertationem. in disputatione, totam Stoicorum Theologiam superiori libro copiose a Balbo expositam, Cotta confutat. in epilogo, quis fuerit disputationis exitus, aperitur. LESCALOPERIUS.

DE NATURA DEORUM,

AD M. BRUTUM,

LIBER PRIMUS.

CUM multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras) et perobscura quaestio est de natura deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. de qua tam variae sunt doctissimorum hominum, tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, causam, id est principium philosophiae, esse scientiam: prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. quid est enim temeritate fortius? aut quid tam temerarium, tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sen-

tire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est, et quo omnes duce natura vehimur) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius, et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus, et actione vitae multa dicuntur: deque his summa philosophorum dissensione certatur. quod vero maxime rem causamque continet, est, utrum nihil agant, nihil moliantur; omni curatione et administratione rerum vacent: an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur. in primisque magna dissensio est; eaque nisi dijudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procuracionem deos. quo-

rum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? haec enim omnia pure ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. sin autem dii nec possunt nos juvare, nec volunt; nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est quod ab his ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? in specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest: cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est: quibus sublati perturbatio vitae sequitur, et magna confusio. atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas humani generis, et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et

10 DE NAT. DEORUM

tempestates, ac temporum varietates, caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant: multaue, quae dicentur in his libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. quorum opiniones cum tam variae sint, tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit. Qua quidem in causa et benevolos objurgatores placare, et invidios vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. nam qui admonent amice, docendi sunt: qui inimice infectantur, repellendi. multum autem fluxisse gaudeo de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subi-

to studium extitisset: partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et jam pridem relictae patrocinium nec-opinatum a nobis esse susceptum. nos autem nec subito coepimus philosophari: nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis; et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit; et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. Sin autem quis requirit, quae causa nos impulerit, ut haec tam sero literis mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. nam cum otio langueremus, et is

esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius reipublicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam literis contineri. eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis acceperant, Latine dici posse diffident. quo in genere tantum proficisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota injuria. cujus si majorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. eâ vero ipsâ nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. omnes autem ejus partes atque

omnia membra tum facillime noscuntur,
cum totae quaestiones scribendo expli-
cantur. est enim admirabilis quaedam con-
tinuatio seriesque rerum, ut alia ex alia
nexa, et omnes inter se aptae colligataeque
5 videantur. Qui autem requirunt, quid
quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id
faciunt, quam necesse est. non enim tam
auctoritatis in disputando, quam rationis
momenta quaerenda sunt. quin etiam
obest plerumque iis, qui discere volunt,
auctoritas eorum, qui se docere profiten-
tur. desinunt enim suum iudicium adhi-
bere: id habent ratum, quod ab eo, quem
probant, iudicatum vident. nec vero
probare soleo id, quod de Pythagoreis ac-
cepimus: quos ferunt, si quid affirmarent
in disputando, cum ex iis quaereretur,
quare ita esset, respondere solitos, ' Ipse
' dixit.' ipse autem erat Pythagoras: tan-
tùm opinio praejudicata poterat, ut etiam
sine ratione valeret auctoritas. qui autem
mirantur, nos hanc potissimum discipli-
nam secutos, his quatuor Academicis li-
bris satis responsam videtur. nec vero
desertarum relictarumque rerum patroci-
nium suscepimus. non enim hominum

14 DE NAT. DEORUM

interitu sententiae quoque occidunt: sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia differendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcefila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. nam si singulas disciplinas percipere magnum est: quanto majus omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi causa, et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere: cujus rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor: secutum esse praeme fero. nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur: sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adjuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla infit certa iudicandi et as-

LIBER PRIMUS. 15

sentiendi nota. ex quo existit et illud,
 multa esse probabilia: quae quanquam
 non perciperentur, tamen quia visum
 haberent quendam insignem et illustrem,
 6 his sapientis vita regeretur. Sed jam,
 ut omni me invidia liberem, ponam in
 medio sententias philosophorum de na-
 tura deorum. quo quidem loco convo-
 candi omnes videntur, qui, quae sit ea-
 rum vera, judicent. tum demum mihi
 procax Academia videbitur, si aut con-
 senserint omnes, aut erit inventus ali-
 quis, qui, quid verum sit, invenerit. ita-
 que mihi libet exclamare, ut Statius in
 Synephebis,

Pro deum, popularium omnium, om-
 nium adolescentium,

Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro,
 atque imploro fidem:

non levissima de re, ut queritur ille,

Fieri in civitate facinora capitalia:

Ab amico amante argentum accipere
 meretrix non vult:

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant,
 quid de religione, pietate, sanctitate, cae-
 remoniis, fide, jurejurando, quid de tem-
 plis, delubris, sacrificiisque solennibus,

quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumimus, existimandum sit. haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. quod cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum sit. nam, cum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcesituque venissem, offendi eum sedentem in exedra, et cum C. Velleio senatore disputantem: ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. aderat etiam Q. Lucilius Balbus: qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. tum, ut me Cotta vidit, peropportune, inquit, venis. 'oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nulli-

us philosophiae, earum quidem quae in honore sunt, vacaret locus. tum Cotta, si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare. quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. e-gone? inquit ille: miror, Antiochum hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disjungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. mihi vero, inquit Cotta, videtur. sed ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur, de natura agebamus deorum. quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet; Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coe-

peras. repetam vero. quanquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. tum ego, quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla ejusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens quam ne dubitare aliqua de re videretur: tanquam modo ex deorum concilio, et ex Epicuri intermundiis descendisset: audite, inquit, non futes commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum: nec anum fatidicam Stoicorum *πρόνοισιν*, quam Latine licet Providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum: portentosa et miracula non differentium philosophorum, sed somniantium. quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum

facit? quae molitio? quae ferramenta? qui
 vestes? quae machinae? qui ministri tan-
 ti muneris fuerunt? quemadmodum au-
 tem obedire et parere voluntati architec-
 ti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? un-
 de vero ortae illae quinque formae, ex
 quibus reliqua formantur, apte cadentes
 ad animum efficiendum, pariendosque
 sensus? longum est omnia: quae talia sunt,
 ut optata magis quam inventa videantur.
 sed illa palmaris quidem, quod, qui non
 modo natum mundum introduxerit, sed
 etiam manu paene factum, is eum dixe-
 rit fore sempiternum. hunc censes pri-
 mis, ut dicitur, labris gustasse physio-
 logiam, qui quidquam, quod ortum sit, pu-
 tet aeternum esse posse? quae est enim co-
 agmentatio non dissolubilis? aut quid est,
 cujus principium aliquod sit, nihil sit ex-
 tremum? Pronoea vero si vestra est, Lu-
 cili, eadem; requiro, quae paulo ante,
 ministros, machinas, omnem totius ope-
 ris designationem atque apparatus: sin
 alia est, cur mortalem fecerit mundum,
 non, quemadmodum Platonius deus,
 9 sempiternum. Ab utroque autem scif-
 citor, cur mundi aedificatores repente ex-

stiterint: innumerabilia ante secula dormierint. non enim si mundus nullus erat, secula non erant. secula nunc dico, non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse. sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur: spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. laboremne fugiebat? at iste nec attingit deum, nec erat ullus, cum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, tanquam aedilis, ornare? si ut deus ipse melius habitaret: antea videlicet tempore infinito in tenebris, tanquam in gurgustio, habitaverat. post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset,

an haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? sapientumne? propter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. an stultorum? at primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur. deinde quid est assecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi naturam, intelligentes in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paulo post. nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eundem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. at mihi vel cylindri, vel quadrati, vel conii, vel pyramidis videtur esse formosior. quae vero tribuitur vita isti rotundo deo? nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. in qua non video,

22 DE NAT. DEORUM

ubnam mens constans et vita beata possit
insistere. quodque in nostro corpore si
minima ex parte significetur, molestum
sit: cur hoc idem non habeatur molestum
in deo? terra enim profecto, quoniam
pars mundi est, pars est etiam dei. atqui
terrae maximas regiones inhabitabiles
atque incultas videmus, quod pars earum
appulsu solis exarserit; pars obriguerit
nive pruinaque, longinquo solis abscessu.
quae, si mundus est deus, quoniam par-
tes mundi sunt, dei membra partim ar-
dentia, partim refrigerata dicenda sunt.
atque haec quidem vestra, Lucili. qualia
vero sint, ab ultimo repetam superiorum.
Thales enim Milesius, qui primus de tali-
bus rebus quaesivit, aquam dixit esse ini-
tium rerum: deum autem eam mentem,
quae ex aqua cuncta fingeret. si dii pos-
sunt esse sine sensu et mente, cur aquae
adjunxit, si ipsa mens constare potest va-
cans corpore? Anaximandri autem opi-
nio est, nativos esse deos, longis intervallis
orientes, occidentesque, eosque innume-
rabiles esse mundos. sed nos deum, nisi
sempiternum, intelligere quā possumus?
post Anaximenes aëra deum statuit, eum.

que gigni, esseque immensum, et infinitum, et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat: aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui junctum et continentem in infinito ullum esse posse: neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. quid autem interius mente? cingatur igitur corpore externo. quod quoniam non placet; aperta simplexque mens, nulla re adjuncta, quae sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus, animoque praeterea, divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per

24 DE NAT. DEORUM

naturam rerum omnem intentum et com-
meantem, ex quo nostri animi carperen-
tur, non vidit distractione humanorum
animorum discerpi et lacerari deum: et
cum miseri animi essent, quod plerisque
contingeret, tum dei partem esse mise-
ram: quod fieri non potest. cur autem
quidquam ignoraret animus hominis, si
esset deus? quomodo porro deus iste, si
nihil esset nisi animus, aut infixus, aut in-
fusus esset in mundo? tum Xenophanes,
qui, mente adjuncta, omne praeterea,
quod esset infinitum, deum voluit esse, de
ipsa mente item reprehenditur, ut caeteris:
de infinitate autem vehementius, in qua
nihil neque sentiens, neque conjunctum
potest esse. nam Parmenides commentitium
quiddam coronae similitudine effi-
cit: Stephanen appellat, continentem ar-
dore lucis orbem, qui cingit caelum; quem
appellat deum. in quo neque figuram di-
vinam, neque sensum quisquam suspica-
ri potest. multa ejusdem monstra: quip-
pe qui bellum, qui discordiam, qui cupi-
ditatem, caeteraque generis ejusdem ad
deum revocat: quae vel morbo, vel som-
no, vel oblivione, vel vetustate delentur.

eademque de fideribus; quae reprehensa jam in alio, in hoc omittantur. Empedocles autem multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. quatuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet: quas et nasci, et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. quid Democritus, qui tum imagines, earumque circuitus in deorum numero refert: tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat: tum scientiam intelligentiamque nostram: nonne in maximo errore versatur? cumque idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem ejus reliquam faciat. quid aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? jam de Platonis inconstantia longum est dicere: qui in Timaeo patrem hujus mundi nominari neget posse: in Legum autem libris, quid sit omnino deus, inquiri oportere non

censeat. quod vero sine corpore ullo de-
 um vult esse, ut Graeci dicunt *ἀσώματος*;
 id quale esse possit, intelligi non potest.
 careat enim sensu necesse est, careat etiam
 prudentia, careat voluptate: quae omnia
 unà cum deorum notione comprehendi-
 mus. idem et in Timaeo dicit et in Legi-
 bus, et mundum deum esse, et caelum, et a-
 stra, et terram, et animos, et eos, quos ma-
 jorum institutis accepimus: quae et per
 se sunt falsa perspicue, et inter sese vehe-
 menter repugnantia. atque etiam Xeno-
 phon paucioribus verbis eadem fere pec-
 cat. facit enim in iis, quae a Socrate dic-
 ta retulit, Socratem disputantem, formam
 dei quaeri non oportere: eundemque et
 solem et animam deum dicere: et modo
 unum, tum autem plures deos. quae sunt
 iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de
 Platone dicimus. Atque etiam Antif-
 thenes in eo libro, qui Physicus inscribi-
 tur, populares deos multos, naturalem
 unum esse dicens, tollit vim et naturam
 deorum. nec multo secus Speusippus, Pla-
 tonem avunculum subsequens, et vim
 quandam dicens, quā omnia regantur, et
 amque animalem, evellere ex animis co-

natur cognitionem deorum. Aristoteles quoque in tertio de Philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. modò enim menti tribuit omnem divinitatem: modò mundum ipsum deum dicit esse: modò quendam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat, atque tueatur: tum coeli ardorem deum dicit esse, non intelligens coelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. quomodo autem coeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat, etiam prudentiâ. quo porro modo mundus moveri carens corpore; aut quomodo semper se movens, esse quietus et beatus potest? nec vero ejus condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior: in cujus libris, qui sunt de Natura deorum, nulla species divina describitur. deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur: unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixae caelo sunt, ex disper-

28 DE NAT. DEORUM

sis quasi membris simplex sit putandus de-
 us: septimum, solem adjungit: octavam-
 que, Lunam: qui quo sensu beati esse pos-
 sint, intelligi non potest. ex eadem Pla-
 tonis schola Ponticus Heraclides puerili-
 bus fabulis referat libros: et tamen modo
 mundum, tum mentem divinam esse pu-
 tat: errantibus etiam stellis divinitatem
 tribuit, sensuque deum privat, et ejus for-
 mam mutabilem esse vult: eodemque in
 libro rursus terram et coelum refert in de-
 os. nec vero Theophrasti inconstantia
 ferenda est. modo enim menti divinum
 tribuit principatum; modo caelo: tum au-
 tem signis sideribusque coelestibus. nec
 audiendus ejus auditor Strato, is qui phy-
 sicus appellatur: qui omnem vim divinam
 in natura sitam esse censet, quae causas
 gignendi, augendi, minuendi habeat; sed
 careat omni sensu et figura. Zeno autem
 (ut jam ad vestros, Balbe, veniam) natura-
 lem legem divinam esse censet, eamque
 vim obtinere recta imperantem, prohiben-
 temque contraria. quam legem quomodo
 efficiat animantem, intelligere non possu-
 mus. deum autem animantem certe volu-
 mus esse. atque hic idem alio loco aethe-

ra, deum dicit: si intelligi potest nihil sentiens deus, qui nunquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis, neque in votis. aliis autem libris rationem quandam, per omnium naturam rerum pertinentem, ut divinam esse affectam putat. idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. cum vero Hesiodi Theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones deorum. neque enim Jovem, neque Junonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appellatur, in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quandam significationem haec docet tributa nomina. cujus discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat: dubitetque omnino, deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit unà cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse: tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen: tum ultimum, et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum om-

nia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum judicat. idemque quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tanquam in vestigio, volumus reponere, nusquam prorsus appareat. At Perseus, ejusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles, et salutare, deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina, quo quid absurdius, quam aut res sordidas, atque deformes, deorum honore afficere, aut homines jam morte deletos, reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? jam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vasserimus habetur interpretes, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne conjecturâ quidem informare possimus, cum mens nostra

quidvis videatur cogitatione posse depingere. ait enim, vim divinam in ratione esse positam, et universae naturae animo atque mente: ipsumque mundum deum dicit esse, et ejus animi fusionem universam: tum ejus ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam, universa atque omnia continentem: tum fatalem umbram, et necessitatem rerum futurarum: ignem praeterea, et eum, quem antea dixi, aethera: tum ea, quae naturâ fluere, atque manarent, ut et aquam, et terram, et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, quâ omnia continerentur; atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. idemque disputat, aethera esse eum, quem homines Jovem appellarent: quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum: terramque eam esse, quae Ceres diceretur. simili ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Jovem dicit esse, eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum verita-

32 DE NAT. DEORUM

tem: quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. et haec quidem in primo libro de Natura Deorum. in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit: ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Jovis, ortumque virginis ad physiologiam traducens, disjungit a fabula. Exposui fere non philosophorum judicia, sed delirantium somnia. nec enim multo absurdiora sunt ea, quae, poëtarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt: qui et ira inflammatos, et libidine furentes induxerunt deos: feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortali procreatos. cum poëtarum autem errore conjungere licet portenta Magorum, Aegyp-

tiorumque in eodem genere dementiam :
tum etiam vulgi opiniones, quae in ma-
xima inconstantia, veritatis ignoratione,
versantur. ea qui consideret quàm incon-
sulte ac temere dicantur, venerari Epicu-
rum, et in eorum ipsorum numero, de
quibus haec quaestio est, habere debeat.
solus enim vidit, primum esse deos, quod
in omnium animis eorum notionem im-
pressisset ipsa natura. quae est enim gens,
aut quod genus hominum, quod non ha-
beat sine doctrina anticipationem quan-
dam deorum? quam appellat *πρόληψιν*
Epicurus, id est, anteceptam animo rei
quandam informationem, sine qua nec
intelligi quidquam, nec quaeri, nec dis-
putari potest. cuius rationis vim, atque
utilitatem ex illo coelesti Epicuri, ' de
' regula, et iudicio, volumine accepimus.

17 Quod igitur fundamentum hujus quae-
stionis est, id praeclare jactum videtis.
cum enim non instituto aliquo, aut mo-
re, aut lege sit opinio constituta, maneat-
que ad unum omnium firma consensus :
intelligi necesse est, esse deos, quoniam
insitas eorum, vel potius innatas cogniti-
ones habemus. de quo autem omnium

natura consentit, id verum esse necesse est. esse igitur deos confitendum est. quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse θεῶν ἡμεῶν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat. hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. quod si ita est, verè exposita illa sententia est ab Epicuro, ‘quod aeternum beatumque sit, id ‘nec habere ipsum negotii quidquam, nec ‘exhibere alteri.’ itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia. si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos piè coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset, et beatissima: habet enim venerationem justam quidquid excellit. et me-

tus omnis a vi atque ira deorum pulsus
 esset: intelligitur enim, a beata immorta-
 lique natura et iram et gratiam segregari:
 quibus remotis, nullos a superis impen-
 dere metus. sed ad hanc confirmandam
 opinionem inquit animus et formam,
 et vitam, et actionem mentis atque agi-
 18 tationem in deo. Ac de forma quidem
 partim natura nos admonet, partim ra-
 tio docet. nam a natura habemus omnes
 omnium gentium speciem nullam aliam,
 nisi humanam, deorum. quae enim alia
 forma occurrit unquam aut vigilantibus
 quibusdam, aut dormientibus? sed, ne omnia re-
 vocentur ad primas notiones, ratio hoc
 idem ipsa declarat. nam cum praestantis-
 simam naturam, vel quia beata est, vel
 quia sempiterna, convenire videatur ean-
 dem esse pulcherrimam; quae compositio
 membrorum, quae conformatio linea-
 mentorum, quae figura, quae species hu-
 mana potest esse pulchrior? vos quidem,
 Lucili, soletis, (nam Cotta meus modò
 hoc, modò illud) cum artificium effingi-
 tis, fabricamque divinam, quàm sint om-
 nia in hominis figura non modo ad usum,
 verùm etiam ad venustatem apta, descri-

36 DE NAT. DEORUM

bere. quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium. quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie deos confitendum est. nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus: nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. haec quanquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem *σερέμνια* appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: cum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis existat, et ad deos affluat, cum ma-

9 ximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. Summa vero vis infinitatis magna ac diligenti contemplatione dignissima est: in qua intelligi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. hanc *ισονομίαν* appellat Epicurus; id est, aequabilemtributionem. ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem: et si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus: nulla opera molitur: sua sapientia et virtute gaudet: habet exploratum fore se semper tum in maximis, tum
20 in aeternis voluptatibus. Hunc deum rite beatum dixerimus; vestrum vero laboriosissimum. siue enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso

38 DE NAT. DEORUM

versari circum axem coeli admirabili celeritate? nisi quietum autem, nihil beatum est. siue in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans, hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis. nos autem beatam vitam in animi securitate, et in omnium vacatione munerum ponimus. docuit enim nos idem, qui caetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse solertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. quod quia quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis: ut tragici poëtae, cum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis: in quam se injiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua

possit insistere. in hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum, infinita vis innumerabilium volitat atomorum: quae, interjecto inani, cohaerescunt tamen inter se, et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur hae rerum formae atque figurae: quas vos effici posse sine foliis et incudibus non putatis. itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. quis enim non timeat omnia providentem, et cogitantem, et animadvertentem, et omnia ad se pertinere putantem, curiosum, et plenum negotii deum? hinc vobis existit primum illa fatalis necessitas, quam *εἰμαρμένην* dicitis; ut, quidquid accadat, id ex aeterna veritate, causarumque continuatione fluxisse dicatis. quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tanquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? sequitur *μαντική* vestra, quae Latine divinitio dicitur: qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, arioli, vates, et conjectores nobis essent colendi. his terroribus

40 DE NAT. DEORUM

ab Epicuro soluti, et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere: et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem, sed elatus studio, vereor, ne longior fuerim. erat autem difficile, rem tantam, tamque praeclaram, inchoatam relinquere. quanquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit, quam audiendi. Tum Cotta comiter, ut solebat, atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. idque cum saepe, tum, cum te audirem paulo ante, contigit. roges me, qualem deorum naturam esse ducam: nihil fortasse respondeam. quaere, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. saepe enim de L. Crasso, familiari tuo illo, videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferet, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet.

sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. ego autem, etsi vereor laudare praesentem, judico tamen de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide: neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatus, quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat; cum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius judicarem quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem quemadmodum dicerentur. non igitur ille, ut plerique; sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem, acciderat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bonâ veniâ me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. ut enim modo dixi, omnibus ferre in rebus, et maxime in physicis, quid non sit citius, quam quid sit, dixerim.

22 Roges me, quid aut quale sit Deus; auctore utar Simonide: de quo cum quaesivis-

42 DE NAT. DEORUM

set hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi
 causa sibi unum diem postulavit. cum idem
 ex eo postridie quaereret, biduum petivit.
 cum saepius duplicaret numerum dierum,
 admiransque Hiero requireret, cur ita fa-
 ceret: quia, quanto, inquit, diutius con-
 sidero, tanto mihi res videtur obscurior.
 sed Simonidem arbitror, (non enim poë-
 ta solum suavis, verum etiam caeteroqui
 doctus, sapiensque traditur) quia multa
 venirent in mentem acuta atque subtilia,
 dubitantem, quideorum esset verissimum,
 desperasse omnem veritatem. Epicurus
 vero tuus (nam cum illo malo differere,
 quam tecum) quid dicit, quod non modo
 philosophia dignum esset, sed mediocri
 prudentia? quaeritur primum in ea quae-
 stione, quae est de natura deorum, sintne
 dii, necne sint. difficile est negare. cre-
 do, si in concione quaeratur; sed in hu-
 jusmodi sermone et confesso facillimum.
 itaque ego ipse pontifex, qui caeremoni-
 as religionesque publicas sanctissime tu-
 endas arbitror, is hoc, quod primum est,
 esse deos, persuaderi mihi non opinione
 solum, sed etiam ad veritatem plane ve-
 lim. multa enim occurrunt, quae con-

turbent, ut interdum nulli esse videantur. sed vide, quam tecum agam liberaliter. quae communia sunt vobis cum caeteris philosophis non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihi que ipsi in primis, deos esse. itaque non pugno. rationem tamen eam, quae a te affertur, ²³ non satis firmam puto. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. quod cum leve per se, tum etiam falsum est. primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? equidem arbitror multas esse gentes sic immanitate effeatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. quid? Diagoras, atheos qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cujus a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset, 'De diis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere,' Atheniensem jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti. ex quo equidem existimo, tardio-

res ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. quid de sacrilegis, quid de impiis, perjuriisque dicemus?

Tubulus si Lucius unquam,

Si Lupus, aut Carbo, aut Neptuni filius, ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam perjurus, aut tam impurus fuisset? non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo. concedo esse deos: doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vitâ. haec enim scire desidero. abuteris ad omnia atomorum regno et licentiâ. hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. quae primum nullae sunt. nihil est enim, quod vacet corpore: corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest. Haec ego nunc physico-²⁴rum oracula fundo. vera, an falsa, nescio: sed veri tamen similia quam vestra. ista enim flagitia Democriti, sive etiam

ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca: ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate dejecerit. ante enim judicasti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere. quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae, veritatemque deseram. ista igitur est veritas? nam de vita beata nihil repugno, quam tu ne in Deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. sed ubi est veritas? in mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus: an in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. conce-

46 DE NAT. DEORUM

dam igitur, ex individuis constare omnia. quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. sint sane ex atomis. non igitur aeterni. quod enim ex atomis sit, id natum aliquando sit. si natum, nulli dii ante quam nati. et, si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. ubi igitur illud vestrum 'beatum, et aeternum?' quibus duobus verbis significatis deum. quod cum efficere vultis, in dumeta corripitis. ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed quasi sanguinem. Hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non verisimile dicatis, et effugere reprehensionem velitis, efferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere. velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suo pte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit quo modo necessitatem effugeret; quod videlicet Democritum fugerat. ait atomum, cum pondere et gravitate directo

deorsumferatur,declinare paululum.hoc dicere turpius est,quam illud, quod vult, non posse defendere. idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit, in omnibus disjunctionibus, in quibus, ' aut ' etiam, aut non, ' poneretur, alterutrum verum esse, pertimuit, ne, si concessum esset hujusmodi aliquid, ' Aut vivet cras, ' aut non vivet Epicurus, ' alterutrum fieret necessarium: totum hoc, ' aut etiam, ' aut non, ' negavit esse necessarium. quo quid dici potest obtusius? urgebat Arcefilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur: Zeno autem nonnulla visa esse falsa, non omnia. timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. nihil horum, nisi callide. graviolem enim plagam accipiebat, ut leviolem repelleret. idem facit in natura deorum.dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tanquam corpus; nec ²⁶ sanguinem, sed tanquam sanguinem. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit. hoc mirabilis,

quod vos inter vos risum tenere possitis.
 'Non est corpus, sed quasi corpus.' hoc
 intelligerem, quale esset, si id in ceris fin-
 geretur, aut fictilibus figuris: in deo quid
 sit quasi corpus, aut quasi sanguis, intel-
 ligere non possum. ne tu quidem, Vellei:
 sed non vis fateri. ista enim a vobis
 quasi dictata redduntur: quae Epicurus
 oscitans hallucinatus est, cum quidem
 gloriaretur, ut videmus in scriptis, se ma-
 gistrum habuisse nullum. quod et non
 praedicanti tamen facile quidem credere-
 rem: sicut mali aedificii domino glorian-
 ti, se architectum non habuisse. nihil enim
 olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil
 ne e puerilibus quidem disciplinis. Xe-
 nocratem audire potuit: quem virum, dii
 immortales! et sunt qui putent audivisse:
 ipse non vult. credo plus nemini. Pam-
 philum quendam, Platonis auditorem,
 ait a se Sami auditum. ibi enim adolescens
 habitabat cum patre et fratribus, quod in
 eam pater ejus Neocles agripeta venerat:
 sed, cum agellus eum non satis aleret, ut
 opinor, ludimagister fuit. sed hunc Pla-
 tonicum mirifice contemnit Epicurus:
 ita metuit, ne quid unquam didicisse vi-

deatur. in Nausiphane Democriteo tene-
tur : quem cum a se non neget auditum,
vexat tamen omnibus contumeliis. atqui
si haec Democritea non audisset, quid au-
dierat? quid est in physicis Epicuri non a
Democrito? nam etsi quaedam commuta-
vit, ut, quod paulo ante de inclinatione
atomorum dixi; tamen pleraque dicit ea-
dem; atomos, inane, imagines, infini-
tatem locorum, innumerabilitatemque
mundorum, eorum ortus, interitus, om-
nia fere, quibus naturae ratio continetur.
nunc istud quasi corpus et quasi sangui-
nem, quid intelligis? ego enim scire te
ista melius, quam me, non fateor solum,
sed etiam facile patior. cum quidem semel
dicta sunt, quid est, quod Velleius intel-
ligere possit, Cotta non possit? itaque cor-
pus quid sit, sanguis quid sit, intelligo:
quasi corpus, et quasi sanguis, quid sit,
nullo prorsus modo intelligo. neque tu
me celas, ut Pythagoras solebat alienos:
nec consulto dicis occulte, tanquam Hera-
clitus: sed (quod inter nos licet) ne tu qui-
dem intelligis. Illud video pugnare te,
species ut quaedam sit deorum, quae nihil
concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi,

nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta, atque formas. non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, formâ quoque esse pulcherrimâ debeat: nec esse humanâ ullam pulchriorem. tertiam rationem assertis, quod nulla in alia figura domiciliū mentis esse possit. primum igitur quidque consideremus quale sit. arripere enim mihi videmini quasi vestro jure rem nullo modo probabilem. quis tam caecus in contemplandis rebus unquam fuit, ut non videret species istas hominum collatas in deos aut consilio quo-

dam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitae converterent: aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes, deos ipsos se adire crederent? auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices. erat enim non facile, agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. sed tu hoc, physice, non vides, quàm blanda conciliatrix, et quasi sui sit lena natura? an putas ullam esse terra marique belluam, quae non sui generis bellua maxime delectetur? quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? an tu aquilam, aut leonem, aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripserit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret, eam esse causam, cur deos hominum similes putaremus? quid censes, si ratio esset in belluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen

non audeo dicere, pulchriorem esse me quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. non enim hoc loco de ingeniis, aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. quod si fingere nobis et jungere formas velimus: qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, adjunctis humano corpori, nolis esse? difficili in loco versor. est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. et quidem formica formicae. sed tamen cujus hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. video, quid arriseris. sed tamen ita se res habet. deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe jucunda sunt. naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. at est corporis macula, naevus. illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, hujus collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est ejus:

Constiteram, exorientem auroram forte salutans,

Cum subito a laeva Roscius exoritur.
 Pace mihi liceat, coelestes, dicere vestrâ,
 Mortalis visus pulchrior esse deo.

huic, deo pulchrior : at erat, sicut hodie
 est, perversissimis oculis. quid refert, si
 hoc ipsum falsum illi et venustum videba-
 29 tur? Redco ad deos. ecquos si non
 tam strabones, at paetulos esse arbitra-
 mur? ecquos naevum habere? ecquos fi-
 los, flaccos, frontones, capitones, quae
 sunt in nobis? an omnia emendata in il-
 lis? detur id vobis. num etiam est una om-
 nium facies? nam si plures: aliam esse alia
 pulchriorem necesse est. igitur aliquis non
 pulcherrimus deus. si una omnium facies
 est, florere in coelo Academiam necesse est.
 si enim nihil inter deum et deum differt,
 nulla est apud deos cognitio, nulla percep-
 tio. quid, si etiam, Vellei, falsum illud om-
 nino est, nullam aliam nobis de deo cogi-
 tantibus speciem, nisi hominis occurrere?
 tamenne ista jam absurda defendes? nobis
 fortasse sic occurrit, ut dicis : Jovem, Ju-
 nonem, Minervam, Neptunum, Vulca-
 num, Apollinem, reliquos deos, ea facie
 novimus, qua pictores, fictoresque volu-
 erunt : neque solum facie, sed etiam or-

natu, aetate, vestitu. at non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria. firmiores enim videas apud eos omnes opinionones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. etenim fana multa exspoliata, et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris: at verò ne fando quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut felem violatum ab Aegyptio. quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu nunquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. at non est talis Argiva, nec Romana Juno. ergo alia species Junonis Argivis, alia Lanuvinis. et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Jovis. Non pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis, petere testimonium veritatis? isto enim modo dicere licebit, Jovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesi-
os oculos Minervae, caeruleos esse Nep-

tuni. et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. age et his vocabulis deos esse facimus, quibus a nobis nominantur. at primum quot hominum linguae, tot nomina deorum. non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris: deorum autem innumerabilis. an sine nominibus sunt? istud quidem ita vobis dicere necesse est: quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? quàm bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum sibi displicere? an tu mei similem putas esse, aut tui deum? profecto non putas. quid ergo? solem dicam, aut lunam, aut coelum, deum? ergo etiam 'beatum.' quibus fruenter voluptatibus? et 'sapientem.' quî potest esse in ejusmodi trunco sapientia? haec vestra sunt. si igitur nec

humano visu, quod docui; nec tali aliquo, quod tibi persuasum est; quid dubitas negare deos esse? non audes. sapienter id quidem. etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas appellatis *κυρίας δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: 'quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.' In hac ita exposita sententia, sunt qui existimant, quod ille inscitiam plane loquendi fecerit, fecisse consultò. de homine minime vafro male existimant. dubium est enim, utrum dicat aliquid iste beatum et immortale, an, si quod sit, id esse immortale. non animadvertunt, hinc eum ambigue locutum esse: sed multis aliis locis, et illum, et Metrodorum tam aperte, quam paulo ante te. ille vero deos esse putat: nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret; mortem dico, et deos. quibus mediocres homines

non ita valde moventur; his ille clamat
omnium mortalium mentes esse perterri-
tas. tot millia latrocinantur, morte pro-
posita. alii omnia, quae possunt, sana
compilant. credo, aut illos mortis timor
terret, aut hos religionis. sed, quoniam
non audes (jam enim cum ipso Epicuro
loquar) negare esse deos: quid est, quod te
impediat aut solem, aut lunam, aut mun-
dum, aut mentem aliquam sempiternam
in deorum natura ponere? nunquam vi-
di, inquis, animam rationis consiliique
participem in ulla alia, nisi humana figu-
ra. quid? solis num quidnam, aut lunae,
aut quinque errantium siderum simile vi-
disti? sol, duabus unius orbis ultimis par-
tibus definiens motum, cursus annuos
conficit. hujus hanc lustrationem ejusdem
incensa radiis menstruo spatio luna com-
plet. quinque autem stellae, eundem or-
bem tenentes, aliae propius a terris, a-
liae remotius, ab iisdem principiis, dispa-
ribus temporibus eadem spatia confici-
unt. num quid tale, Epicure, vidisti? ne
sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoni-
am nihil esse potest, nisi quod attigimus,
aut vidimus. quid? deum ipsum numne

58 DE NAT. DEORUM

vidisti? cur igitur credis esse? tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis, aut ratio nova affert. ita sit, ut mediterranei mare esse non credant. quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec unquam egressus ex insula, in qua lepuscule vulpeculaeque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur: si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum, (quae funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti. beatos esse deos sumpsisisti. concedimus. beatum autem sine virtute neminem esse posse. id quoque damus, et libenter quidem. virtutem autem sine ratione constare non posse. conveniat id quoque necesse est. adjungis, nec rationem esse, nisi in hominis figura. quem tibi hoc daturum putas? si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisisses tuo jure. quid autem est istuc gradatim? nam a beatissimis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? prae-

capitare istuc quidem est, non descendere. nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. quaeres, quid intersit. si enim hoc illi simile sit, esse illud huic video. sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos. dii enim semper fuerunt, et nati nunquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at homines nati. ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma dii immortales. non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. verum hoc quidem, ut voletis. illud quaero, quae fuerit tanta fortuna, (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? semina deorum decidisse de coelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? vellem diceretis: deorum cognitionem agnoscerem non invitus. nihil tale dicitis: sed casu esse factum, ut deorum similes essemus. et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? utinam tam facile vera invenire possem,

60 DE NAT. DEORUM

quam falsa convincere. Etenim enu-³³
merasti memoriter et copiose (ut mihi
quidem admirari liberet, in homine esse
Romano tantam scientiam) usque a Tha-
le Milesio de natura deorum philosopho-
rum sententias. omnesne tibi illi delirare
visi sunt, qui sine manibus et pedibus con-
stare deum posse decreverunt? ne hoc qui-
dem vos movet, considerantes, quae sit
utilitas, quaeque opportunitas in homi-
ne membrorum, ut judicetis, membris hu-
manis deos non egere? quid enim pedi-
bus opus est sine ingressu? quid manibus,
si nihil comprehendendum? quid reliqua
descriptione omnium corporis partium,
in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil
supervacaneum est? itaque nulla ars imi-
tari solertiam naturae potest. habebit igitur
linguam deus, et non loquetur: den-
tes, palatum, fauces, nullum ad usum:
quaeque procreationis causâ natura cor-
pori affinxit, ea frustra habebit deus: nec
externa magis, quam interiora, cor, pul-
mones, jecur, caetera; quae, detracta u-
tilitate, quid habent venustatis? quando-
quidem haec esse in deo propter pulchri-
tudinem vultis. istisne fidentes somniis

non modo Epicurus, et Metrodorus, et Hermachus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed metretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit: scito illa quidem sermone, et Attico: sed tamen. tantum Epicuri hortus habuit licentiae! et soletis queri. Zeno quidem etiam litigabat. quid dicam Albutium? nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius: sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram. cum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit: Phaedoni Socratico turpissime maledixerit: Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit: in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus: Nausiphanem, magistrum suum, a quo nihil didicerat, tam male acceperit.

34 Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, caeteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat: Chrysippum nunquam nisi Chesippum vocabat. tu ipse paulo ante, cum tanquam

senatum philosophorum recitares, fummos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lubricatione anicularum. non enim sentitis, quàm multa vobis suscipienda sint, si impetraveritis, ut concedamus eandem esse hominum et deorum figuram. omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio; ad extremum etiam sermo et oratio. nam quod et mares deos et foeminas esse dicitis, quid sequatur videtis. equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista sive Beatitas, sive Beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum, aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem

aeternam, figura membrisque corporis
vacuam, cadere non potest? nihil aliud
dicis, nisi, nunquam vidi solem aut mun-
dum beatum. quid? mundum, praeter
hunc, unquamne vidisti? negabis. cur
igitur non sexcenta millia esse mundo-
rum, sed innumerabilia ausus es dicere?
ratio docuit. ergo hoc te ratio non doce-
bit, cum praestantissima natura quaera-
tur, eaque beata et aeterna, quae sola di-
vina natura sunt; ut immortalitate vinci-
mur ab ea natura, sic animi praestantia
vinci: atque ut animi, item corporis?
cur igitur, cum caeteris rebus inferio-
res simus, forma pares sumus? ad simi-
litudinem enim deo propius accedebat
35 humana virtus, quam figura. An quid-
quam tam puerile dici potest, (ut eundem
locum diutius urgeam) quam si ea genera
belluarum, quae in rubro mari Indiave
gignantur, nulla esse dicamus? atqui ne
curiosissimi quidem homines exquirendo
audire tam multa possunt, quam sunt
multa, quae terra, mari, paludibus, flu-
minibus existunt. quae negemus esse,
quia nunquam vidimus. ipsa vero quàm
nihil ad rem pertinet, quae vos delectat

64 DE NAT. DEORUM

maxime, similitudo? quid? canis nonne
similis lupo? atque, ut Ennius,

Simia quàm similis, turpissima bestia,
nobis?

at mores in utroque dispares. elephanto
belluarum nulla prudentior. at figura
quae vastior? de bestiis loquor. quid? in-
ter ipsos homines nonne et simillimis for-
mis dispares mores, et moribus figura dis-
similis? etenim si semel, Vellei, suscipi-
mus genus hoc argumenti, attende quo
serpat. tu enim sumebas, nisi in hominis fi-
gura rationem inesse non posse. sumet ali-
us, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit:
nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui di-
dicerit: nisi in eo, qui ex animo constet,
et corpore caduco, et infirmo: postremo
nisi in homine atque mortali. quod si in
omnibus his rebus obsistis, quid est, quod
te una forma conturbet? his enim omni-
bus, quae proposui, adjunctis, in homi-
ne rationem esse et mentem videbas. qui-
bus detractis, deum tamen nosse te dicis,
modo lineamenta maneant. hoc est non
considerare, sed quasi fortiri, quid loqua-
re. nisi forte ne hoc quidem attendis, non
modo in homine, sed etiam in arbore,

quidquid supervacaneum sit, aut usum non habeat, obstare. quàm molestum est uno digito plus habere? quid ita? quia nec speciem, nec usum alium quinque desiderant. tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? magis illa, cerebrum, cor, pulmones, jecur : haec enim sunt domicilia vitae. oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. ³⁶ At eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum ejus membra, coelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. qui, etiam si aberrant a conjectura, video tamen quid sequantur. tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo

66 DE NAT. DEORUM

esse deos suspicere? habebam, inquis, in animo insitam informationem quandam dei; et barbati quidem Jovis, galeatae Minervae. num igitur esse tales putas? quanto melius haec vulgus imperitorum? qui non membra solum hominis deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen: et, si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. ipsi, qui irridentur, Aegyptii, nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt. velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, cum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo investas interficiunt atque consumunt: ex quo fit, ut illae nec morfu vivae noceant, nec odore mortuae. possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere: sed nolo esse longus. ita concludam tamen belluas a barbaris propter beneficium consecratas: vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne

37 factum quidem omnino. Nihil habet, inquit, negotii. profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. at ipsi tamen pueri, etiam cum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. haec oratio non modo deos spoliatur motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid, ne deus quidem, esse beatus potest. verum sit sane, ut vultis, deus, effigies hominis et imago. quod ejus est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet et fruatur, qui beatus futurus est. nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aëri; ignibus altissima ora reddatur. bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt quaedam etiam, quae igne nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitan-

68 DE NAT. DEORUM

tes. quaero igitur, vester deus primum ubi habitet: deinde quae causa eum loco moveat; si modò movetur aliquando: postremo, cum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit naturae accommodatum; deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac rationis utatur. postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. quidquid enim horum attigeris, ulcus est. ita male instituta ratio exitum reperire non potest. sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu: nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem ad numerum permanere, eamque esse ejus visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat unquam ex infinitis corporibus similium accessio: ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur, ³⁸ quale tandem est? nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem, nec eminentiam; quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? omnem etiam talem conformationem animi caeteri philosophi mo-

tum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. ut igitur Tib. Gracchum cum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem: tu autem et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium cum pervenerint, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cujus crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. fac imagines esse, quibus pulsantur animi. species duntaxat objicitur quaedam: num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? quae autem istae imagines vestrae, aut unde? a Democrito omnino haec licentia. sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis: totaque res vacillat et claudicat. nam quid est, quod minus probari possit, quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ex forma, qua illi fuerunt? quomodo ergo illi? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles nunquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cujusdam fuisse

Cercopis. at Orpheus, id est, imago ejus, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. quid, quod ejusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae nunquam omnino fuerunt, neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas nunquam vidimus? quid, quod simul ac mihi collibitum est, praestò est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res, Vellei, nugatoria est. vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. tanta est impunitas garriendi. at quàm licenter? ‘fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur.’ puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? ‘innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum.’ num eadem ergo ista facient, ut sint omnia sempiterna? confugis ad aequilibratam: sic enim *ισονομίαν*, si placet, appellemus: et ais, ‘quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse

‘oportere.’ isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: et quia sunt quae interimant, sint quae conservent. sint sane: sed ea conservent, quae sunt. deos istos non sentio. omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa, et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. nullo igitur modo immortalem deum effici-
 40 tis. Videamus nunc de beato. sine virtute certe nullo modo. virtus autem actiuosa: et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita, ne beatus quidem. quae ergo vita? suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. quorum tandem bonorum? voluptatum, credo: nempe ad corpus pertinentiam. nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum: quos pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum

bonum, quod sit sejunctum a delicatis et obsoenis voluptatibus: quas quidem non erubescens persequitur omnes nomina- tim. quem cibum igitur, aut quas potio- nes, aut quas vocum aut florum varia- tes, aut quos tactus, quos odores adhibe- bis ad deos, ut eos perfundas voluptati- bus? at poëtae quidem nectar, ambrosiam, epulas comparant, et aut Juventatem, aut Ganymedem pocula ministrantem. tu autem, Epicure, quid facies? neque enim unde habeat ista deus tuus video: nec quo modo utatur. locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam deo- rum, quod pluribus generibus fruitur vo- luptatum. at has leviores ducis volupta- tes, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. quo- usque ludis? nam Philo etiam noster fer- re non poterat, adspernari Epicureos mol- les et delicatas voluptates. summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicu- ri collega sapientiae, multa impudentio- ra recitabat. accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubi-

tet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri : neque id semel dicit, sed saepius. annuere te video : nota enim tibi sunt. proferrem libros, si negares. neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur : alia est ea quaestio : sed doceo, deos vestros esse voluptatis expertes : ita vestro iudicio ne
 41 beatos quidem. At dolore vacant. fatin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? cogitat, inquit, assidue beatum esse se : habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. comprehendere igitur animo, et propone ante oculos, deum nihil in omni aeternitate, nisi, ' Mihi pulchre est, ' et, ' Ego beatus sum, ' cogitantem. nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, cum sine ulla intermissione pulseatur, agiteturque incursione atomorum sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluant. ita nec beatus est vester deus, nec aeternus. at etiam de sanctitate, de pietate adversus deos, libros scripsit Epicurus. at quo modo in his loquitur? ut Coruncanium, aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas: non

eum, qui sustulerit omnem funditus religionem: nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? at est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem. an quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans, nihil nec actura sit unquam, neque agat, neque egerit? quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acciperis? aut quid omnino, cujus nullum meritum sit, ei deberi potest? est enim pietas iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse juris, cum homini nulla cum deo sit communitas? sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sunt, non intelligo, nullo nec accepto ab iis, nec sperato bono. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem ejus naturae, in qua egregium nihil videmus? nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, cum sustuleris omnem

vim deorum. nisi forte Diagoram, aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. ego ne Protagoram quidem: cui neutrum liquerit, nec esse deos, nec non esse. horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum: sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. quid? ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? quid Prodicus Chius? qui ea, quae prodesse hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? quid? qui aut fortes, aut claros, aut potentes viros tradunt post mortem ad deos venisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus et secutus est, praeter caeteros, Ennius. ab Euhemero autem et mortes et sepulturae

76 DE NAT. DEORUM

demonstrantur deorum. utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? omitto Eleusinam sanctam illam et augustam,

Ubi initiantur gentes orarum ultimae. praetereo Samothraciam, eaque, quae

Lemni nocturno aditu occulta coluntur
Silvestribus sepibus densa.

quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum. Mihi quidem etiam De-⁴³mocritus, vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse universitati rerum: tum principia, mentesque, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit: tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere: tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. quae quidem omnia sunt patriâ Democriti, quam Democrito digniora. quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu, aut religione dignas judicare? Epicurus vero ex ani-

mis hominum extraxit radicitus religionem, cum diis immortalibus et opem et gratiam fustulit. cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicit esse, negat idem esse in deo gratiam; tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum, nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligere vultis. ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis
 44 alii negligentur. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. nihil est enim virtute amabilius: quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. vos autem quid mali datis, cum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis? ut enim omittam vim et naturam deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse. nulla est caritas naturalis inter bonos? carum ipsum verbum est amoris: ex quo amicitiae nomen est duc-

tum : quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus; non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. prata, et arva, et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur. hominum caritas et amicitia gratuita est. quanto igitur magis deorum? qui, nulla re egentes, et inter se diligunt, et hominibus consulunt. quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? at etiam liber est Epicuri de sanctitate. ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disse-ruit in libro quinto de Natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri : quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, lineamentis duntaxat extremis, non habitu solido; membris

hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem; exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit deos. deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur: valeat. quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia, et caritas.

D E

NATURA DEORUM,

A D M. B R U T U M,

LIBER SECUNDUS.

QUAE cum Cotta dixisset, tum Velleius, nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico, et eodem rhetore congregi conatus sum. nam neque indisertum Academicum pertinuisssem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem. neque enim flumine conturbor inanium verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. tu autem, Cotta, utraque re valuisti. corona tibi, et iudices defuerunt. sed ad ista alia. nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. tum Balbus, eundem equidem mallet audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. est enim et philosophi, et pontificis,

LIBER SECUNDUS. 81

et Cottae, de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. nam contra Epicurum satis superque dictum est. sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. an, inquit, oblitus es, quod initio dixerim, facilius me, talibus praefertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem. tum Balbus, geram tibi morem, et agam quam brevissime poterō. etenim, convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quatuor. primum docent esse deos: deinde, quales sint: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium, et quartum, quia majora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. minime vero, inquit Cotta: nam et otiosus sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae. Tum Lu-

cilius, ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. quid enim potest esse tam apertum, tamque perspicuum, cum coelum suspeximus, coelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? quod ni ita esset, quî potuisset assensu omnium dicere Ennius?

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem;
illum vero et Jovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

patrem divûmque, hominumque, et praesentem ac praepotentem deum. quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit, an nullus sit, dubitare possit. quid enim est hoc illo evidentius? quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec unâ cum seculis aetatibusque hominum inveterare potuisset. etenim videmus, caeteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. quis enim hippocentaurum fuisse, aut chimaeram putat? quaeve anus tam

LIBER SECUNDUS. 83

excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? opinionum enim commenta delet dies: naturae judicia confirmat. itaque et in nostro populo, et in caeteris, deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies majores atque meliores. idque evenit non temere, nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant: ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano praelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt: et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatienus, avus hujus adolescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo juvenes cum equis albis dixissent, Regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit, et primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem conjectus est: post, a Paulo literis allatis, cum idem dies constitisset; et agro a senatu, et vacatione donatus est. atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatis Locri maximo praelio devicissent, eo ipso die auditam esse

84 DE NAT. DEORUM

eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. saepe Faunorum voces exauditaе, saepe visae formae deorum, quemvis, non aut hebetem aut impium, deos praesentes esse confiteri coegerunt. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae sint, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsam, Tiresiam, Amphiarum, Calchantem, Helenum; quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiarent: ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? nihil nos P. Claudii, bello Punico primo, temeritas movebit, qui etiam per jocum deos irridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam jussit; 'ut biberent, quoniam esse nollent.' qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrymas, magnam populo Romano cladem attulit. quid? collega ejus Junius, eodem bello, nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset? itaque P. Claudius

a populo condemnatus est: Junius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Coelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruisent. et, si conferre volumus nostra cum externis, caeteris rebus aut pares, aut etiam inferiores reperiemur: religione, id est, cultu deorum, multo superiores. an Attii Naviu lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? crederem, nisi ejus augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. sed negligentia nobilitatis, augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. at vero apud majores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam

am seipfos diis immortalibus capite vela-
to verbis certis pro republica devove-
rent. multa ex Sibyllinis vaticinationi-
bus, multa ex haruspicum responsis com-
memorare possumus, quibus ea confir-
mentur, quae dubia nemini debent esse.
Atqui et nostrorum augurum, et Etrus-⁴
corum, et haruspicum disciplinam P. Sci-
pione, C. Figulo consulibus res ipsa pro-
bavit. quos cum Tib. Gracchus consul
iterum crearet, primus rogatorum, ut eos
retulit, ibidem est repente mortuus. Grac-
chus cum comitia nihilominus peregisset,
remque illam in religionem populo ve-
nisse sentiret, ad senatum retulit. sena-
tus, quos ad soleret, referendum censuit.
haruspices introducti responderunt, non
fuisse justum comitiorum rogatorem. tum
Gracchus, ut e patre audiebam, incensus
ira, itane vero? ego non justus, qui et
consul rogavi, et augur, et auspicatò? an
vos Tusci ac barbari auspiciorum populi
Romani jus tenetis, et interpretes esse
comitiorum potestis? itaque tum illos ex-
ire iussit, post autem ex provincia literas
ad collegium misit, se, cum legeret libros,
recordatum esse vitio sibi tabernaculum

captum fuisse in hortis Scipionis, quod, cum pomoerium postea intrasset, habendi senatus causâ, in redeundo, cum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent: consules abdicaverunt. quae quaerimus exempla majora? vir sapientissimus, atque haud scio an omnium praestantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem: consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. magna augurum auctoritas. quid haruspicum ars, nonne divina? haec innumerable ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. at fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. signa ostenduntur a diis rerum futurarum. in his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum conjectura peccavit.

88 DE NAT. DEORUM

itaque inter omnes omnium gentium constat (omnibus enim innatum est, et in animo quasi insculptum) esse deos. Quales sint, varium est: esse nemo negat. Cleantes quidem noster quatuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum. alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur coeli temperatione, foecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copia. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus, et saepe fremitibus, lapideisque imbribus, et guttis imbrium quasi cruentis: tum lapidibus, aut repentinis terrarum hiatibus: tum, praeter naturam, hominum pecudumque portentis: tum facibus visis coelestibus: tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae: tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquilio consulibus,

LIBER SECUNDUS. 89

evenerat; quo quidem anno P. Africanus
sol alter exstinctus est. quibus exterriti
homines vim quandam esse coelestem et
divinam suspicati sunt. quartam causam
esse, eamque vel maximam, aequabilita-
tem motus, conversionem coeli: solis,
lunae, siderumque omnium distinctio-
nem, utilitatem, pulchritudinem, ordi-
nem: quarum rerum adspectus ipse satis
indicaret, non esse ea fortuita. ut si quis
in domum aliquam, aut in gymnasium,
aut in forum venerit, cum videat omnium
rerum rationem, modum, disciplinam,
non possit ea sine causa fieri judicare, sed
esse aliquem intelligat, qui praesit, et cui
pareatur: multo magis in tantis motioni-
bus tantisque vicissitudinibus, tam mul-
tarum rerum atque tantarum ordinibus,
in quibus nihil unquam immensa et infi-
nita vetustas mentita sit, statuatur necesse
est, ab aliqua mente tantos naturae mo-
tus gubernari. Chrysippus quidem,
quanquam est acerrimo ingenio, tamen
ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non
ut ipse reperisse videatur. si enim, inquit,
est aliquid in rerum natura, quod homi-
nis mens, quod ratio, quod vis, quod po-

testas humana efficere non possit: est certe id, quod illud efficit, homine melius. atqui res coelestes, omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. id autem quid potius dixeris, quam deum? etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? in eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. ergo est aliquid melius. est igitur profecto deus. an vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum coelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? an ne hoc quidem intelligimus, omnia superiora esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam causam, quod etiam

quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter coeli plenioram naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi, collocati sint. et tamen ex ipsa hominum solertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. unde enim hanc homo arripuit? ut ait apud Xenophontem Socrates. quin et humorem, et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem si quis quaerat unde habemus, apparet: quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico, et, si placet, pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? an caetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari

quidem quidquam melius potest. et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognitio, quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi, fretorumque angustiae, ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius coeli conversione cursus astrorum dispares conservari? haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. atque haec cum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. cum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur: tum apertiora sunt ad reprehendendam. nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo; conclusa autem aqua facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris vitia diluuntur; angustia autem conclu-

LIBER SECUNDUS. 93

fae orationis non facile se ipsa tutatur.
 haec enim, quae dilatantur a nobis, Ze-
 8 no sic premebat. Quod ratione utitur,
 id melius est quam id, quod ratione non
 utitur. nihil autem mundo melius. rati-
 one igitur mundus utitur. similiter effici
 potest, sapientem esse mundum: similiter,
 beatum: similiter, aeternum. omnia e-
 nim haec meliora sunt quam ea, quae sunt
 his carentia: nec mundo quidquam me-
 lius: ex quo efficitur, esse mundum deum.
 idemque hoc modo: nullius sensu caren-
 tis pars aliqua potest esse sentiens. mun-
 di autem partes sentientes sunt. non igi-
 tur caret sensu mundus. pergit idem et
 urget angustius: nihil, inquit, quod ani-
 mi, quodque rationis est expers, id gene-
 rare ex se potest animantem compotem-
 que rationis. mundus autem generat ani-
 mantes compotesque rationis. animans
 est igitur mundus composque rationis. i-
 demque similitudine, ut saepe solet, ratio-
 nem conclusit hoc modo: si ex oliva mo-
 dulate canentes tibiae nascerentur: num
 dubitares, quin inesset in oliva tibicinis
 quaedam scientia? quid, si platani fidiculas
 ferrent numerose sonantes? idem scilicet

censes, in platanis inesse musicam. cur
 igitur mundus non animans sapiensque
 judicetur, cum ex se procreet animantes
 atque sapientes? Sed quoniam coepi,
 secus agere, atque initio dixeram: nega-
 ram enim hanc primam partem egere o-
 ratione, quod esset omnibus perspicuum,
 deos esse: tamen id ipsum rationibus phy-
 sicis confirmari volo. sic enim res se ha-
 bet, ut omnia, quae alantur et crescant,
 contineant in se vim caloris: sine qua ne-
 que ali possent, neque crescere. nam om-
 ne, quod est calidum et igneum, cietur et
 agitur motu suo. quod autem alitur et
 crescit, motu quodam utitur certo et ae-
 quabili: qui quamdiu remanet in nobis,
 tamdiu sensus et vita remanet; refrigera-
 to autem et extincto calore occidimus
 ipsi, et exstinguimur. quod quidem Cle-
 anthes his etiam argumentis docet, quan-
 ta vis insit caloris in omni corpore. ne-
 gat enim ullum esse cibum tam gravem,
 quin is die et nocte concoquatur: cuius
 etiam in reliquiis inest calor iis, quas na-
 tura respuerit. jam vero venae et arteriae
 micare non desinunt, quasi quodam igneo
 motu: animadversumque saepe est, cum

cor animantis alicujus evulsum, ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. omne igitur, quod vivit, si-
ve animal, si-ve terrâ editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. omnes igitur partes mundi tangam, quae maximo calore fultae sustinentur. quod primum in terrena natura perspicui potest. nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus: et recenti fossione

terram fumare calentem;

atque etiam ex puteis jugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis, terrae cavernis, contineatur caloris: eaque hieme sit densior: ob eamque causam calorem
 10 insitum in terris contineat arctius. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixae contineat, ea temperatione caloris et oriri, et augescere. atque

96 DE NAT. DEORUM

aquae etiam admistum esse calorem primum ipse liquor, tum aquae declarat effusio: quae neque congelaret frigoribus, neque nive pruinaque concrederet, nisi eadem se admisto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adjectis durefcit humor: et idem vicissim mollitur tepescit, et tabescit calore. atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu atque exercitatione recalescunt. ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. ille vero et multo quidem calore admistus est: ipse enim oritur ex respiratione aquarum. earum enim quasi vapor quidam aër habendus est. is autem existit motu ejus caloris, qui aquis continetur: quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescent subditis ignibus. jam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura ser-

LIBER SECUNDUS. 97

vida est, et caeteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. ex quo concluditur, cum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fustum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse, et ¹¹ augescere. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem, eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit, neque simplex, sed cum alio juncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. in arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. principatum autem id dico, quod Graeci *ἡγεμονικὸν* vocant: quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius naturae principatus,

*

E

esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum. videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. in ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque majora. quocirca sapientem esse mundum necesse est: naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor; quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. absurdum est igitur dicere, cum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu: qui integro, et puro, et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur. praesertim cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. nam quid potest esse mundo valentius,

12 quod pellat atque moveat calorem eum,
 quo ille teneatur? Audiamus enim Pla-
 tonem, quasi quendam deum philosopho-
 rum: cui duo placet esse motus, unum
 suum, alterum externum: esse autem di-
 vinus, quod ipsum ex se sua sponte mo-
 veatur, quam quod pulsu agitetur alieno.
 hunc autem motum in folis animis esse
 ponit, ab hisque principium motus esse
 ductum putat. quapropter, quoniam ex
 mundi ardore motus omnis oritur, is au-
 tem ardor non alieno impulsu, sed sua
 sponte movetur: animus sit necesse est.
 ex quo efficitur, animantem esse mun-
 dum. atque ex hoc quoque intelligi po-
 terit, in eo inesse intelligentiam, quod
 certe est mundus melior quam ulla natu-
 ra. ut enim nulla pars corporis nostri
 est, quae non sit minor quam nosmetipsi
 sumus; sic mundum universum pluris es-
 se necesse est, quam partem aliquam uni-
 versi. quod si ita est, sapiens sit mundus
 necesse est: nam ni ita esset, hominem,
 qui est mundi pars, quoniam rationis est
 particeps, pluris esse quam mundum om-
 nem oporteret. atque etiam si a primis
 inchoatisque naturis ad ultimas perfec-

400 DE NAT. DEORUM

tasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignuntur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. bestiis autem sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutare, a pestiferis recessum: hoc homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. Quartus autem est ¹³ gradus et altissimus eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est, deoque tribuenda, id est, mundo: in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. neque enim dici potest, in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. ut enim in vite, ut in pecude (nisi quae vis obstitit) videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire: atque ut pictura et fabrica, caeteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam

LIBER SECUNDUS. 101

magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici: etenim caeteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem. quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici: aut, cum sit optima, non primùm animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? quī enim potest aliter esse optima? neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius quam humana conditio. homo enim sapiens fieri potest: mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio

fuit insipiens, nunquam profecto sapientiam consequetur. ita erit homine deterior. quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et deus habendus est. neque est quidquam aliud, praeter mundum, cui nihil absit: quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. Scitè enim Chrysippus, ut clypei causâ, involucrum; vaginam autem, gladii: sic, praeter mundum, caetera omnia aliorum causâ esse generata: ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causâ; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi causâ; arandi, bovem; venandi et custodiendi, canem. ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum, et imitandum: nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. sed mundus, quoniam omnia complexus est, nec est quidquam, quod non insit in eo, perfectus undique est. quid igitur potest ei deesse, quod est optimum? nihil autem est mente et ratione melius. ergo haec mundo deesse non possunt. bene igitur idem Chrysippus, qui, similitudines adjungens, omnia in

perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo quam in equulo; in cane quam in catulo; in viro quam in puero. item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. est autem nihil mundo perfectius: nihil virtute melius. igitur mundi est propria virtus. nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. quanto igitur in mundo facilius? est ergo in eo virtus: sapiens est igitur; et
 15 propterea deus. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas: quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur; neque ulla praeterea sunt admista natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. atque ea quidem tota esse ignea duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. nam solis candor illustrior quam ullus ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is ejus tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat: quorum neutrum faceret, nisi esset igne.

us. ergo, inquit, cum sol igneus sit, oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum; aut ei, qui corporibus animantium continetur. atque hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. contra ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit. negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat, ut omnia floreat, et in suo quaque genere pubescant. quare cum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore coelesti, qui aether, vel coelum nominatur. cum igitur aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. sidera autem aethereum locum obtinent:

qui quoniam tenuissimus est, et semper agitur et viget: necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobilitate celerrima esse. quare cum in aethere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intelligentiam. ex quo efficitur, in deorum numero astra
 16 esse ducenda. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso coelo atque concreto. quin etiam cibo, quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus, longo intervallo extenuatis, alantur. sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio: in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. ordo autem siderum, et in omni aeternitate constantia, neque naturam significat, est enim plenarationis; neque fortunam, quae amica

varietati constantiam respuit. sequitur
 ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu, ac di-
 vinitate moveantur. nec vero Aristote-
 les non laudandus in eo, quod omnia,
 quae moventur, aut natura moveri cen-
 suit, aut vi, aut voluntate. moveri autem
 solem, et lunam, et sidera omnia. quae
 autem natura moverentur, haec aut pon-
 dere deorsum, aut levitate in sublime fer-
 ri: quorum neutrum astris contingeret,
 propterea quod eorum motus in orbem
 circumque ferretur. nec vero dici potest
 vi quadam majore fieri, ut contra natu-
 ram astra moveantur. quae enim potest
 major esse? restat igitur, ut motus astro-
 rum sit voluntarius. quae qui videat, non
 indocte solum, verum etiam impie faciat,
 si deos esse neget. nec sane multum inter-
 est, utrum id neget; an eos omni procu-
 ratione atque actione privet. mihi enim,
 qui nihil agit, esse omnino non videtur.
 esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id
 qui neget, vix eum sanae mentis existi-
 mem. Restat, ut, qualis eorum natu-
 ra sit, consideremus: in quo nihil est dif-
 ficilius, quam a consuetudine oculorum
 aciem mentis abducere. ea difficultas in-

duxit, et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. cujus opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem, notionemque nostram, nihil video quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum judicem. hinc quam volet Epicurus jocetur, homo non aptissimus ad jocandum, minimeque respiciens patriam: et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, nunquam me movebit. placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. mundo autem certe nihil est melius. nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum, et rationem, et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. ita efficitur, animantem, sen-

sûs, mentis, rationis mundum esse com-
 potem. qua ratione, deum esse mundum,
 concluditur. sed haec paulo post facilius
 cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mun-
 dus efficit. Interea, Vellei, noli, quae- 18
 so, prae te ferre, vos plane expertes esse
 doctrinae. conum tibi ais, et cylindrum,
 et pyramidem pulchriorem, quam sphae-
 ram, videri. novum etiam oculorum ju-
 dicio habetis. sed sint ista pulchriora,
 duntaxat adspectu: quod mihi tamen ip-
 sum non videtur: quid enim pulchrius ea
 figura, quae sola omnes alias figuras com-
 plexa continet, quaeque nihil asperitatis
 habere, nihil offensionis potest, nihil in-
 cifum angulis, nihil anfractibus, nihil e-
 minens, nihil lacunosum? cumque duae
 formae praestantes sint, ex solidis, glo-
 bus (sic enim *σφαῖραν* interpretari pla-
 cet), ex planis autem, circulus, aut orbis,
 qui *κύκλος* Graece dicitur; his duabus
 formis contingit solis, ut omnes earum
 partes sint inter se simillimae, a medioque
 tantum absit extremum, quantum idem
 a summo. quo nihil fieri potest aptius.
 sed si haec non videtis, quia nunquam e-
 ruditi illum pulverem attigistis: ne

hoc quidem phyfici intelligere potuistis, hanc aequalitatem motus, constantiamque ordinum in alia figura non potuisse fervari? itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis: nam posse fieri, ut sit aliâ figurâ: innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. quae, si bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. sed dum palato, quid sit optimum, judicat, coeli palatum (ut ait ¹⁹ Ennius) non suspexit. Nam, cum duo sint genera fiderum: quorum alterum, spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum unquam cursus sui vestigium inflectat: alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur: primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut cum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit: nocturnorum

110 DE NAT. DEORUM

autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; ejusdemque solis tum accessus modici, tum recessus, et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v. et LX. et ccc. quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septemtriones, tum ad meridiem, aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adjunctum est, alterum aestati. ita ex quatuor temporum mutationibus, omnium, quae terra marique gignuntur, initia, causaeque ducuntur. jam solis annuos cursus spatiis mensuris luna consequitur: cujus tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. neque solum ejus species ac forma mutatur, tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonalis, tum australis. in lunae quoque cursu est et brumae quaedam, et solstitii similitudo: multaeque ab ea manant, et fluunt, quibus et animantes alantur, augecantque; et pubescant, maturitatemque assequantur, quae

LIBER SECUNDUS. III

20 oriuntur e terra. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falsò vocantur errantes. nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus constantes, et ratos. quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum abeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistant. quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, cum solis, et lunae, et quinque errantium ad eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. quae quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam necesse est. nam eam, quae Saturni stella dicitur, *φαινων* que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx. fere annis cursum suum conficit. in quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum

112 DE NAT. DEORUM

matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis seculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. infra autem hanc propius a terra Jovis stella fertur, quae φαίδων dicitur: eaque eundem XII. signorum orbem annis XII. conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. huic autem proximum inferiorem orbem tenet πυρόεις, quae stella Martis appellatur: eaque IIII. et XX. mensibus, VI. ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. infra hanc autem stella Mercurii est. ea ζίλβων appellatur a Graecis: quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius unquam unius signi intervallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. infima est quinque errantium, terraeque proxima, stella Veneris, quae φώσφορος Graece, Lucifer Latine dicitur, cum antegreditur solem: cum subsequitur autem, Hesperos. ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque unquam ab sole duorum signorum intervallo lon-

LIBER SECUNDUS. 113

gius discedit, tum antecedens, tum sub-
 21 sequens. Hanc igitur in stellis con-
 stantiam, hanc tantam tam variis cursi-
 bus in omni aeternitate convenientiam
 temporum, non possum intelligere sine
 mente, ratione, consilio. quae cum in si-
 deribus inesse videamus, non possumus
 ea ipsa non in deorum numero reponere.
 nec vero stellae eae, quae inerrantes vo-
 cantur, non significant eandem mentem,
 atque prudentiam; quarum est quotidiana,
 conveniens, constansque conversio:
 nec habent aethereos cursus, neque coelo
 inhaerentes, ut plerique dicunt physicae
 rationis ignari. non est enim aetheris ea
 natura, ut vi sua stellas complexa contor-
 queat. nam tenuis, ac perlucens, et ae-
 quabili calore suffusus aether, non satis
 aptus ad stellas continendas videtur. ha-
 bent igitur suam sphaeram stellae iner-
 rantes, ab aetherea conjunctione secre-
 tam, et liberam. earum autem perennes
 cursus atque perpetui, cum admirabili in-
 credibilique constantia, declarant in his
 vim, et mentem esse divinam: ut, haec
 ipsa qui non sentiat deorum vim habere,
 is nihil omnino sensurus esse videatur.

114 DE NAT. DEORUM

nulla igitur in coelo nec fortuna, nec te-
 meritas, nec erratio, nec vanitas inest:
 contraque omnis ordo, veritas, ratio,
 constantia. quaeque his vacant, ementi-
 ta, et falsa, plenaque erroris eunt circum
 terras, infra lunam; quae omnium ulti-
 ma est, in terrisque versatur. coelestem
 ergo admirabilem ordinem, incredibilem-
 que constantiam, ex qua conservatio et
 salus omnium omnis oritur, qui vacare
 mente putat, is ipse mentis expers habend-
 us est. haud ergo, ut opinor, erravero,
 si a principe investigandae veritatis, hu-
 jus disputationis principium duxero. Ze- 22
 no igitur ita naturam definit, ut eam di-
 cat, ignem esse artificiosum ad gignen-
 dum progredientem via. censet enim ar-
 tis maxime proprium esse creare et gign-
 nere; quodque in operibus nostrarum
 artium manus efficiat, id multo artificio-
 sius naturam efficere, id est, ut dixi, ig-
 nem artificiosum, magistrum artium re-
 liquarum. atque hac quidem ratione om-
 nis natura artificiosa est, quod habet qua-
 si viam quandam, et sectam, quam sequa-
 tur. ipsius vero mundi, qui omnia com-
 plexu suo coërcet et continet, natura non

LIBER SECUNDUS. 115

artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum, opportunitatumque omnium. atque ut caeterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur, sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque, et appetitiones, quas ὁρμαίς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. talis igitur mens mundi cum sit, ob eamque causam vel prudentia, vel providentia appellari recte possit, (Graece enim πρόνοια dicitur) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pul-
 23 chritudo sit, atque omnis ornatus. Dictum est de universo mundo: dictum est etiam de sideribus: ut jam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. non enim venis, et nervis, et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut nimis concretos hu-

116 DE NAT. DEORUM

mores colligant: nec iis corporibus sunt, ut aut casus, aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. quae verens Epicurus monogrammos deos, et nihil agentes commentus est. illi autem pulcherrima forma praediti, purissimaque in regione coeli collocati, ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur. multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa, et a Graeciae sapientibus, et a maioribus nostris constitutae, nominataeque sunt. quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant: ut cum fruges Cere rem appellamus, vinum autem Liberum: ex quo illud Terentii,

Sine Cerere et Libero friget Venus.
tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Ati-

LIBER SECUNDUS. 117

lio Calatino erat Fides consecrata. vides
 Virtutis templum, vides Honoris a M.
 Marcello renovatum; quod multis ante
 annis erat bello Ligustico a Q. Maximo
 dedicatum. quid Opis? quid Salutis? quid
 Concordiae? Libertatis? Victoriae? qua-
 rum omnium rerum quia vis erat tanta,
 ut sine deo regi non posset, ipsa res deo-
 rum nomen obtinuit. quo ex genere,
 Cupidinis, et Voluptatis, et Lubentinae
 Veneris vocabula consecrata sunt, vitio-
 farum rerum, neque naturalium: quan-
 quam Velleius aliter existimat: sed tamen
 ea ipsa vitia naturam vehementius saepe
 pulsant. utilitatum igitur magnitudine
 constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque
 gignebant. atque his quidem nominibus,
 quae paulo ante dicta sunt a me, quae vis
 24 sit, in quoque declaratur deo. Susce-
 pit autem vita hominum, consuetudoque
 communis, ut beneficiis excellentes viros
 in coelum fama ac voluntate tollerent.
 hinc Hercules, hinc Castor et Pollux,
 hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc
 dico Liberum Semele natum, non eum,
 quem nostri maiores auguste sancteque
 Liberum cum Cerere et Libera consecra-

118 DE NAT. DEORUM

verunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. hinc etiam Romulus, quem quidam eundem esse Quirinum putant, quorum cum remanerent animi, atque aeternitate fruerentur, dii rite sunt habiti: cum et optimi essent, et aeterni. alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum: qui induti specie humana fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referferunt. atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe, et Chrysippo, pluribus verbis explicatus est. nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Jove. physica ratio non inelegans inclusa est in impiis fabulas. coelestem enim, altissimam aethereamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae conjunctione alterius egeret ad procreandum. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui ²⁵

LIBER SECUNDUS. 119

cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet. χρόνος enim dicitur; qui est idem χρόνος, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis. ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur. vincetus est autem a Jove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinculis alligaret. sed ipse Jupiter, id est, 'juvans pater,' quem conversis casibus appellamus a juvando Jovem, a poëtis 'pater divumque hominumque' dicitur: a majoribus autem nostris 'optimus, maximus;' et quidem ante optimus, id est, beneficentissimus, quam maximus, quia majus est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem.

planiusque alio loco idem:

Cui, quod in me est, execrabor hoc,
quod lucet, quidquid est.

120 DE NAT. DEORUM

hunc etiam augures nostri; cum dicunt,
 ' Jove fulgente, tonante: ' dicunt enim,
 ' coelo fulgente, tonante.' Euripides au-
 tem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:
 Vides sublime fufum, immoderatum ae-
 thera,

Qui tenero terram circumjectu amplec-
 titur:

Hunc summum habeto divum: hunc
 perhibeto Jovem.

Aër autem, ut Stoici disputant, interjec-
 tus inter mare et coelum, Junonis nomi-
 ne consecratur: quae est soror et conjux
 Jovis, quod ei similitudo est aetheris, et
 cum eo summa conjunctio. effoemina-
 runt autem eum, Junonique tribuerunt,
 quod nihil est eo mollius. sed Junonem
 a 'juvando' credo nominatam. aqua re-
 stabat et terra, ut essent ex fabulis tria
 regna divisa. datum est igitur Neptune,
 altero Jovis, ut volunt, fratri, maritimum
 omne regnum: nomenque productum,
 ut Portunus a 'portu,' sic Neptunus a
 'nando,' paulum primis literis immuta-
 tis. terrena autem vis omnis atque natu-
 ra Diti patri dedicata est: qui Dives, ut
 apud Graecos Πλούτων, quia et recidant

LIBER SECUNDUS. 121

omnia in terras, et oriantur e terris. is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est: ea enim est, quae Περσεφόνη Graece nominatur: quam frugum semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre fingunt. mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tanquam Geres: casuque prima litera itidem immutata, ut a Graecis. nam ab illis quoque Δημήτηρ, quasi Γημήτηρ, nominata est. jam qui ‘magna verteret,’ Mavors: Minerva autem, quae vel ‘mi-

27 ‘nueret, vel minaretur.’ Cumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima, et extrema, principem in sacrificando Janum esse voluerunt: quod ab ‘eundo’ nomen est ductum: ex quo transitiones perviae, Jani: foresque in liminibus profanarum aedium, Januae nominantur. nam Vestae nomen a Graecis: ea est enim, quae ab illis Εῴα dicitur. vis autem ejus ad aras, et focos pertinet. itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio, et sacrificatio extrema est. nec longe absunt ab hac vi dii Penates, sive a ‘penu’ ducto nomine, (est enim omne, quo vescuntur homines, ‘penu’) sive ab eo, quod ‘pe-

'nitus insident: ex quo etiam 'penetra-
 'les' a poëtis vocantur. jam Apollinis
 nomen est Graecum: quem solem esse vo-
 lunt. Dianam autem, et Lunam eandem
 esse putant: cum Sol dictus sit, vel quia
 solus ex omnibus sideribus est tantus, vel
 quia, cum est exortus, obscuratis omni-
 bus solus apparet: Luna a 'lucendo' no-
 minata sit. eadem est enim Lucina. ita-
 que, ut apud Graecos Dianam, eamque
 Luciferam, sic apud nostros Junonem
 Lucinam in pariendo invocant: quae ea-
 dem Diana omnivaga dicitur, non a 've-
 'nando, sed quod in septem numeratur
 tanquam vagantibus. Diana dicta, quia
 noctu quasi diem efficeret. adhibetur au-
 tem ad partus, quod ii maturescunt aut
 septem nonnunquam, aut plerumque no-
 vem lunae cursibus: qui quia mensa spa-
 tia conficiunt, Menses nominantur. con-
 cinneque, ut multa, Timaeus; qui cum
 in historia dixisset, qua nocte natus Ale-
 xander esset, eadem Dianae Ephesiae tem-
 plum deflagravisse, adjunxit, 'minime
 'id esse mirandum, quod Diana, cum in
 'partu Olympiadis adesse voluisset, abfu-
 'isset domo.' quae autem dea ad res om-

LIBER SECUNDUS. 123

nes veniret, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam
 28 Venus ex venustate. Videtisne igitur, ut a physicis rebus, bene, atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commentitios et fictos deos? quae res genuit falsas opinioniones, erroresque turbulentos, et superstitiones paene aniles. et formae enim nobis deorum, et aetates, et vestitus, ornatusque noti sunt: genera praeterea, conjugia, cognationes, omniaque tracta ad similitudinem imbecillitatis humanae. nam et perturbatis animis inducuntur: accipimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, dii bellis praeliisque caruerunt: nec solum, ut apud Homerum, cum duos exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, propria bella gesserunt. haec et dicuntur, et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis, summaeque levitatis. sed tamen, his fabulis spretis, ac repudiatis, deus pertinens per naturam cujusque rei, 'per terras' Ceres, 'per maria' Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi: qui, qua-

lesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, quos deos et venerari, et colere debemus. cultus autem deorum est optimus, idemque castissimus, atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente, et voce veneremur. non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. nam qui totos dies precabantur, et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, 'superstitiosi' sunt appellati: quod nomen postea latius patuit. qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tanquam relegerent, sunt dicti 'religiosi,' ex relegendo, ut 'elegantes' ex eligendo, tanquam a diligendo 'diligentes,' ex intelligendo 'intelligentes.' his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quam in religioso. ita factum est in superstitioso, et religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis. ac mihi videor satis, et esse deos, et quales essent, ostendisse. Proximum est, ut doceam, deorum providentia mundum administrari. 29
 magnus sane locus, et a vestris, Cotta,

LIBER SECUNDUS. 125

vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. vestra enim solum legitis, vestra amatis: caeteros causâ incognitâ condemnatis. velut a te ipso, hesterno die, dictum est, anum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci, id est, Providentiam. quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud, Areopagi: sic, cum dicimus, providentia mundum administrari, deesse arbitror, deorum. plene autem, et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere: et mehercle, si me audiat, ne experiamini quidem. non decet: non datum est: non potestis. nec vero hoc in te uno convenit, moribus domesticis, ac nostrorum hominum urbanitate limato; sed cum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine

literis, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. Di-³⁰co igitur providentia deorum mundum, et omnes mundi partes, et initio constitutas esse, et omni tempore administrari; eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt: quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos: quo concesso confitendum est, eorum consilio mundum administrari. secunda est autem, quae docet omnes res subjectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri: quo constituto, sequitur ab animantibus principiis eam esse generatam. tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum coelestium, atque terrestrium. primum igitur aut negandum est deos esse, quod Democritus simulacra, et Epicurus imagines inducens, quodam pacto negat: aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum. nihil est autem praeclarius mundi administratione. deorum igitur consilio administratur. quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius, et maiore vi praeditum, quam deos, quale id cumque est, sive inanima natura, sive

LIBER SECUNDUS. 127

necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. non est igitur natura deorum praepotens, neque excellens, si quidem ea subjecta est ei vel necessitati, vel naturae, qua coelum, maria, terrae regantur. nihil autem est praestantius deo. ab eo igitur necesse est mundum regi. nulli igitur est naturae obediens, aut subjectus deus. omnem ergo regit ipse naturam. etenim si concedimus, intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? at et ignoratio rerum, aliena naturae deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas, minime cadit in maiestatem deorum. ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia
 31 mundum administrari. Atque necesse est, cum sint dii, si modo sint, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum, ut

communem rempublicam atque urbem aliquam regentes. sequitur, ut eadem sit in his, quae in genere humano, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex: quae est recti praeceptio, pravique depulsio. ex quo intelligitur, prudentiam quoque, et mentem a diis ad homines pervenisse: ob eamque causam majorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecratae et publice dedicatae sunt. quae quæ convenit penes deos esse negare, cum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia: unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? cumque sit in nobis consilium, ratio, prudentia: necesse est, deos haec ipsa habere majora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. nihil autem est nec majus, nec melius mundo. necesse est ergo eum deorum consilio et providentia administrari. postremo cum satis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico, et lunam, et vagas stellas, et inerrantes, et coelum, et mundum ipsum, et earum rerum vim,

quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque providentia. ac de prima quidem parte
 32 satis dictum est. Sequitur, ut doceam, omnia subjecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime regi. sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. namque alii naturam censent esse vim quandam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios: alii autem, vim participem rationis, atque ordinis; tanquam via progredientem, declarantemque, quid cujusque rei causa efficiat, quid sequatur; cujus solertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando. feminis enim vim esse tantam, ut id quanquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere; partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam, et sentire, et appetere possint, et ex sese similia sui gignere. sunt autem qui omnia naturae

nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora, et inane, quaeque his accidunt. sed nos cum dicimus natura constare, administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam, aut fragmentum lapidis, aut aliquid ejusmodi, nulla cohaerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet, et artis quaedam similitudo. Quod si ea, ³³ quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent: profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturae, quippe quae gravidata seminibus, omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. ejusdemque expirationibus aër alitur, et aether, et omnia supera. ita, si terra naturâ tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est. stirpes enim terrae inhaerent, animantes autem adspiratione aëris sustinentur: ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat. nihil enim eorum sine eo fieri potest. quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur qua-

si locum dare et cedere. quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superam, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt, unamque naturam. et cum quatuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. nam ex terra aqua: ex aqua oritur aër: ex aëre aether: deinde retrorsum vicissim ex aethere aër: ex aëre aqua: ex aqua terra infima. sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro, citroque commutantibus, mundi partium conjunctio continetur. quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus: aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. quorum utrumvis ut sit, sequitur, natura mundum administrari. quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut rursus (ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura, conformatioque membrorum, tantam naturae solertiam significat, quantam ipse mundus? aut igitur nihil est, quod senti-

132 DE NAT. DEORUM

ente natura regatur, aut mundum regi
 confitendum est. etenim qui reliquas na-
 turas omnes, earumque semina contine-
 at, qui potest ipse non natura administra-
 ri? ut, si qui dentes et pubertatem natu-
 ra dicat exsistere: ipsum autem hominem,
 cui ea exsistant, non constare natura:
 non intelligat ea quae efferant aliquid ex
 sese perfectiores habere naturas, quam
 ea, quae ex iis efferantur. Omnium ³⁴
 autem rerum quae natura administran-
 tur, seminator et sator, et parens, ut ita
 dicam, atque educator et altor est mun-
 dus: omniaque, sicut membra et partes
 suas, nutricatur et continet. quod si mun-
 di partes natura administrantur, necesse
 est mundum ipsum natura administrari:
 cujus quidem administratio nihil habet
 in se, quod reprehendi possit. ex iis enim
 naturis, quae erant, quod effici potuit
 optimum, effectum est. doceat ergo ali-
 quis potuisse melius. sed nemo unquam
 docebit: et, si quis corrigere aliquid vo-
 let, aut deterius faciet, aut id, quod fieri
 non potuit, desiderabit. quod si omnes
 mundi partes ita constitutae sunt, ut ne-
 que ad usum meliores potuerint esse, ne-

LIBER SECUNDUS. 133

que ad speciem pulchriores : videamus n-
trum ea fortuita sint, an eo statu, quo co-
haerere nullo modo potuerint, nisi sensu
moderante, divinaque providentia. si
ergo meliora sunt ea, quae naturâ, quam
illa quae arte perfecta sunt; nec ars effi-
cit quidquam sine ratione: ne natura qui-
dem rationis expers est habenda. quî igitur
convenit, signum aut tabulam pictam
cum adspexeris, scire adhibitam esse ar-
tem: cumque procul cursum navigii vide-
ris, non dubitare quin id ratione atque
arte moveatur: aut cum solarium vel de-
scriptum, aut ex aqua contemplare, in-
telligere declarari horas arte, non casu:
mundum autem, qui et has ipsas artes, et
earum artifices, et cuncta complectatur,
consilii et rationis esse expertem putare?

³⁵ Quod si in Scythiam, aut in Britanniam,
sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nu-
per familiaris noster effecit Posidonius,
cujus singulae conversiones idem effici-
unt in sole, et in luna, et in quinque stel-
lis errantibus, quod efficitur in coelo sin-
gulis diebus et noctibus: quis in illa bar-
barie dubitet, quin ea sphaera sit perfecta
ratione? hi autem dubitant de mundo,

134 DE NAT. DEORUM

ex quo et oriuntur, et fiunt omnia, casu-
ne ipse sit effectus, aut necessitate aliqua,
an ratione ac mente divina: et Archime-
dem arbitrantur plus valuisse in imitandis
sphaerae conversionibus, quam naturam
in efficiendis, praesertim cum multis par-
tibus sint illa perfecta, quam haec simu-
lata, solertius. atque ille apud Accium
pastor, qui navem nunquam ante vidisset,
ut procul divinum et novum vehiculum
Argonautarum e monte conspexit, pri-
mo admirans et perterritus, hoc modo
loquitur:

Tanta moles labitur

Fremebunda ex alto, ingenti sonitu et
spiritu:

Prae se undas volvit: vortices vi susci-
tat,

Ruit prolapsa: pelagus respergit, reflat.
Ita dum interruptum credas nimbum
volvier,

Dum quod sublime ventis expulsum ra-
pi

Saxum, aut procellis, vel globosos tur-
bines

Exsistere ictos undis concursantibus:

Nisi quas terrestres Pontus strages con-
ciet:

LIBER SECUNDUS. 135

Aut forte Triton fuscina evertens specus,

Subter radices penitus undanti in freto
Molem ex profundo faxeam ad coelum
vomit.

dubitat primo, quae sit ea natura, quam
cernit ignotam : idemque, juvenibus visis,
auditoque nautico cantu,

Sicut inciti, atque alacres rostris perfremunt

Delphini - - -

item alia multa :

- - - Silvani melo

Consimilem ad aures cantum et auditum
refert.

ergo ut hic primo adspectu inanimum
quiddam sensuque vacuum se putat cernere ; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari : sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus ejus finitos et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata, immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac coelesti ac divina domo, sed etiam rectorem, et moderatorem,

et tanquam architectum tanti operis, tantique muneris. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas coelestium rerum atque terrestrium. principio enim terra sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animabili spirabilique natura, cui nomen est Aër, Graecum illud quidem, sed receptum jam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam Aether Latine, quam dicitur Aër: etsi interpretatur Pacuvius:

Hoc, quod memoro, nostri coelum,
Graii perhibent aethera.

quasi vero non Graius hoc dicat. at Latine loquitur. si quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. docet idem alio loco:

Graiugena de isto aperit ipsa oratio. sed ad maiora redeamus. ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum existunt: quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus major, atque amplior, quam terra

LIBER SECUNDUS. 137

36
 37
 universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. atque hi tanti ignes, tamque multi, non modo nihil nocent terris, rebusque terrestribus, sed ita profunt, ut si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum, et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? hoc qui existimat fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae literarum velaureae, vel quales libet, aliquò conjiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu, mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? quod

138 DE NAT. DEORUM

si mundum efficere potest concursus ato-
 morum, cur porticum, cur templum, cur
 domum, cur urbem non potest? quae sunt
 minus operosa, et multo quidem facilio-
 ra. certe ita temere de mundo effutiunt,
 ut mihi quidem nunquam hunc admirabi-
 lem coeli ornatum, qui locus est prox-
 imus, suspexisse videantur. praeclare er-
 go Aristoteles, ‘ si essent, inquit, qui sub
 ‘ terra semper habitavissent, bonis et il-
 ‘ lustribus domiciliis, quae essent ornata
 ‘ signis atque picturis, instructaque rebus
 ‘ iis omnibus, quibus abundant ii qui be-
 ‘ ati putantur, nec tamen exissent un-
 ‘ quam supra terram: accepissent autem
 ‘ famâ et auditione esse quoddam numen,
 ‘ et vim deorum: deinde aliquo tempore,
 ‘ patefactis terrae faucibus, ex illis abdi-
 ‘ tis sedibus evadere in haec loca quae
 ‘ nos incolimus, atque exire potuissent:
 ‘ cum repente terram, et maria, coelum-
 ‘ que vidissent: nubium magnitudinem,
 ‘ ventorumque vim cognovissent, adspex-
 ‘ issentque solem, ejusque tum magnitu-
 ‘ dinem, pulchritudinemque, tum etiam
 ‘ efficientiam cognovissent, quod is diem
 ‘ efficeret, toto coelo luce diffusa: cum

LIBER SECUNDUS. 139

' autem terras nox opacasset, tum coe-
 ' lum totum cernerent astris distinctum
 ' et ornatum, lunaeque luminum varie-
 ' tatem tum crescentis, tum senescentis,
 ' eorumque omnium ortus et occasus,
 ' atque in omni aeternitate ratos immu-
 ' tabilesque cursus: haec cum viderent,
 ' profecto et esse deos, et haec tanta ope-
 38 ' ra deorum esse arbitrarentur.' At-
 que haec quidem ille. nos autem tene-
 bras cogitemus tantas, quantaе quon-
 dam eruptione Aetnaeorum ignium fini-
 timas regiones obscuravisse dicuntur, ut
 per biduum nemo hominem homo agnos-
 ceret: cum autem tertio die sol illuxisset,
 tum ut revixisse sibi viderentur. quod si
 hoc idem ex aeternis tenebris continge-
 ret, ut subito lucem adspiceremus: quae
 nam species coeli videretur? sed assiduita-
 te quotidiana, et consuetudine oculorum,
 assuescunt animi: neque admirantur, ne-
 que requirunt rationes earum rerum,
 quas semper vident: proinde quasi novi-
 tas nos magis, quam magnitudo rerum
 debeat ad exquirendas causas excitare.
 quis enim hunc hominem dixerit, qui
 cum tam certos coeli motus, tam ratos

altrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? an cum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta: non dubitamus, quin illa opera sint rationis: cum autem impetum coeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias, cum summa salute et conservatione rerum omnium: dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti quadam divinaque ratione? licet enim jam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas. Ac principio terra ³⁹ universa cernatur, locata in media mundi sede, solida et globosa, et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus: quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. adde huc fontium gelidas perennitates, liquores-

LIBER SECUNDUS. 141

que perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines, immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri, argentique venas, infinitamque vim marmoris. quae vero, et quam varia genera bestiarum vel cicurum, vel ferarum? qui volucrum lapsus, atque cantus? qui pecudum pastus? quae vita silvestrium? quid jam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti, non patiuntur eam nec immanitate belluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari: quorumque operibus agri, insulae, littoraque collucent, distincta tectis et urbibus. quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram, de divina ratione dubitaret. at vero quanta maris est pulchritudo? quae species universi? quae multitudo, et varietas insularum? quae amoenitates orarum et littorum? quot genera, quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium? ipsum autem mare sic terram

142 DE NAT. DEORUM

appetens littoribus alludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. exinde mari finitimus aër die et nocte distinguitur: isque tum fusus, et extenuatus sublimē fertur: tum autem concretus, in nubes cogitur: humoremque colligens terram auget imbribus: tum effluens huc et illuc, ventos efficit. idem annuas frigorū, et calorū facit varietates: idemque et volatus alitum sustinet, et spiritu ductus alit et sustentat animantes. Re-⁴¹stat ultimus, et a domiciliis nostris altissimus, omnia cingens, et coërcens coeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi: in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. e quibus sol, cujus magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et occidens, diem noctemque conficit: et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitia quaedam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum coelo hilarata videatur. luna autem, quae est, ut osten-

LIBER SECUNDUS. 143

dunt mathematici, major quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congregiēns cum sole, tum digrediēns, et eam lucem, quam a sole accipit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet: atque etiam tum subiecta atque opposita soli, radios ejus et lumen obscurat: tum ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione solis, interposito interjectuque terrae, repente deficit. iisdemque spatiis hae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur, et occidunt: quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistant. quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo: quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine nomina invenerint. Atque hoc loco me intuens, utar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa, ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. ergo, ut oculis assidue videmus sine ulla mutatione, aut varietate,

144 DE NAT. DEORUM

Caetera labuntur celeri coelestia motu,
Cum coeloque simul noctesque, diesque
feruntur.

quorum contemplatione nullius expleri
potest animus, naturae constantiam vide-
re cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine
vertex

Dicitur esse polus.

hunc circum *ἄρκτοι* duae feruntur, nun-
quam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vo-
catur,

Altera dicitur esse Helice.

cujus quidem clarissimas stellas totis noc-
tibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Tri-
ones.

paribusque stellis similiter distinctis eun-
dem coeli verticem lustrat parva Cyno-
sura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenixes in
alto.

Sed prior illa magis stellis distincta re-
fulget,

Et late prima confestim a nocte videtur.

Haec vero parva est : sed nautis usus in
hac est.

LIBER SECUNDUS. 145

Nam cursu interiore brevi convertitur
orbe.

42 Et quo sit earum stellarum admirabilior
adspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite
flumen,

Torvu' Draco serpit subter, supraque
revolvens

Sese, conficiensque sinus e corpore fle-
xos.

ejus cum totius est praeclara species, in
primis suspicienda est figura capitis, at-
que ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stel-
la relucet,

Verum tempora sunt duplici fulgore
notata,

E trucibusque oculis duo fervida lumi-
na flagrant,

Atque uno mentum radianti fidere lu-
cet:

Obstipum caput, et tereti cervice reflex-
um.

Obtutum in cauda majoris figere dicas.
et reliquum quidem corpus draconis to-
tis noctibus cernimus.

144 DE NAT. DEORUM

Caetera labuntur celeri coelestia motu,
Cum coeloque simul noctesque, diesque
feruntur.

quorum contemplatione nullius expleri
potest animus, naturae constantiam vide-
re cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine
vertex

Dicitur esse polus.

hunc circum ἄρκτοι duae feruntur, nun-
quam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vo-
catur,

Altera dicitur esse Helice.

cujus quidem clarissimas stellas totis noc-
tibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Tri-
ones.

paribusque stellis similiter distinctis eun-
dem coeli verticem lustrat parva Cyno-
sura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenixes in
alto.

Sed prior illa magis stellis distincta re-
fulget,

Et late prima confestim a nocte videtur.

Haec vero parva est : sed nautis usus in
hac est.

LIBER SECUNDUS. 145

Nam cursu interiore brevi convertitur
orbe.

42 Et quo sit earum stellarum admirabilior
adspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite
flumen,

Torvu' Draco serpit subter, supraque
revolvens

Sese, conficiensque sinus e corpore fle-
xos.

ejus cum totius est praeclara species, in
primis suspicienda est figura capitis, at-
que ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stel-
la relucet,

Verum tempora sunt duplici fulgore
notata,

E trucibusque oculis duo fervida lumi-
na flagrant,

Atque uno mentum radianti fidere lu-
cet:

Obstipum caput, et tereti cervice reflex-
um.

Obtutum in cauda majoris figere dicas.
et reliquum quidem corpus draconis to-
tis noctibus cernimus.

146 DE NAT. DEORUM

Hoc caput hîc paulum sese, subitoque
recondit,

Ortus ubi, atque obitus parte admiscen-
tur in una.

id autem caput,

Attingens defessa velut moerentis imago
Vertitur,

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa
feratur.

Hic illa eximio posita est fulgore coro-
na.

atque haec quidem a tergo : propter ca-
put autem Anguitenens :

Quem claro perhibent Ophiuchum no-
mine Graii.

Hic pressu duplici palmarum continet
anguem,

Ejus et ipse manet religatus corpore to-
to :

Namque virum medium serpens sub pec-
tora cingit.

Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus, pectusque
Nepai.

Septem triones autem sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Boo-
tes :

LIBER SECUNDUS. 147

Quod quasi temone adjunctam prae se
quatit Arctum.

dein quae sequuntur. huic enim Booti
subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine
claro :

cui subjecta fertur,
Spicum illustre tenens splendenti cor-
pore virgo.

43 Atque ita demetata signa sunt, ut in tan-
tis descriptionibus divina solertia appa-
reat.

Et natos Geminos invises sub caput
Arcti.

Subjectus mediae est cancer, pedibusque
tenetur

Magnu' Leo, tremulam quatiens e cor-
pore flammam.

auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte
feretur.

Adversum caput huic Helice truculenta
tuetur.

At Capra laevum humerum clara obti-
net.

tum quae sequuntur,

148 DE NAT. DEORUM

Verum haec est magno, atque illustri
praedita signo.

Contra Haedi exiguum jaciunt morta-
libus ignem.

cujus sub pedibus

Corniger est valido connixus corpore
Taurus.

ejus caput stellis conspersum est frequen-
tibus.

Has Graeci stellas, Hyadas vocitare su-
erunt:

a pluendo; *ὑετις* enim est 'pluere:' nostri
imperite 'fuculas:' quasi a suibus essent,
non ab Imbribus nominatae. minorem
autem Septentrionem Cepheus passis pal-
mis tergo subsequitur.

namque ipsum ad tergum Cynosurae
vertitur Arcti.

hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiopea.

Hanc autem illustri versatur corpore
propter

Andromeda, aufugiens ad spectum moe-
sta parentis.

Huic Equus ille jubam quatiens fulgore
micanti,

Summum contingit caput alvo: stella-
que jungens

LIBER SECUNDUS. 149

Una, tenet duplices communi lumine
formas,

Aeternum ex astris cupiens connectere
nodum.

Exin contortis Aries cum cornibus hae-
ret.

quem propter

Pisces, quorum alter paulum praelabi-
tur ante,

Et magis horriferis aquilonis tangitur
auris.

44 Ad pedes Andromedae Perseus describi-
tur,

Quem summa ab regione aquilonis fla-
mina pulsant.

At propter laevum genus omni ex parte
locatas

Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.

Inde Fides leviter posita, et connexa vi-
detur.

Inde est ales avis lato sub tegmine coeli.
capiti autem Equi proximat Aquarii dex-
tra, totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus
anhelans,

Corpore semifero magno Capricornus
in orbe.

150 DE NAT. DEORUM

Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
tan,

Brumali flectens contorquet tempore
currum.

hinc autem adspicitur,

Ut sese ostendens emergit Scorpius alte
Posteriore trahens flexum vi corporis
arcum,

Quem propter nitens pennis convolvitur
ales.

At propter se Aquila ardenti cum corpore
portat.

deinde Delphinus.

Exinde Orion obliquo corpore nitens.
quem subsequens,

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

post lepus subsequitur,

Curriculum nunquam defesso corpore
sedans.

At Canis ad caudam serpens prolabitur
Argo.

Hanc Aries tegit, et squamoso corpore
Pisces,

Fluminis illustri tangentem corpore
ripas,

quem longe serpentem, et manantem
adspicies:

LIBER SECUNDUS. 151

proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte
locata.

Inde Nepae cernes propter fulgentis a-
cumen,

Aram, quam flatu permulcet spiritus
austri.

propter quae Centaurus

Cedit, Equi partes properans submer-
gere Chelis.

Hic dextram porgens, quadrupes qua
vasta tenetur,

Tendit, et illustrem truculentus caedit
ad aram,

Hic sese infernis e partibus erigit Hy-
dra :

cujus longe corpus est fusum :

In medioque sinu fulgens Cratera relu-
cet.

Extremam nitens plumato corpore
Corvus

Rostro tundit : et hic Geminis est ille
sub ipsis

Ante canem, Graio Procyon qui nomi-
ne fertur.

haec omnis descriptio siderum, atque hic
tantus coeli ornatus, ex corporibus huc

et illuc casu, et temere concursantibus potuisse effici, cuiquam sano videri potest? aut vero alia quae natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo ut fierent, ratione e-
 guerunt, sed intelligi qualia sint, sine summa ratione non possunt? Nec ve-⁴⁵
 ro haec solum admirabilia, sed nihil majus, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. omnes enim partes ejus undique medium locum capeffentes, nituntur aequaliter. maxime autem corpora inter se juncta permanent, cum quodam quasi vinculo circumdata colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur, et ad medium rapit, et convertit extrema. quocirca si mundus globosus est, ob eamque causam omnes ejus partes undique aequabiles, ipsae per se, atque inter se continentur: contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus ejus partibus in medium vergentibus, (id autem medium, infimum in sphaera est) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta con-

tentio gravitatis et ponderum. eademque ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens, conglobatur undique aequabiliter, neque redundat unquam, neque effunditur. huic autem continens aër, fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit. itaque et mari continuatus, et junctus est, et natura fertur ad coelum: cujus tenuitate et calore temperatus, vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. quem complexa summa pars coeli, quae aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem, et nulla admistione concretum, et cum aëris extremitate conjungitur. In aethere autem astra volvuntur: quae se et nixu suo conglobata continent: et forma ipsa, figuraque, sua momenta sustentant. sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. sunt autem stellae naturâ flammeae. quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepesactis, et ex aquis excitantur: quibus altae, renovataeque stellae, atque omnis aether, refundunt eadem, et rursus trahunt indi-

dem, nihil ut fere intereat, aut admodum paululum, quod astrorum ignis, et aetheris flamma consumat. ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, cum humore consumpto, neque terra ali posset, neque remearet aër; cujus ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem: a quo rursus animante, ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interjecta Jovis illustret, et temperet, infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates, et partus afferat, maturitatesque gignendi. quae copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae, quem non movet; hunc horum nihil unquam reputavisse certò scio. Age, ⁴⁷ ut a coelestibus rebus ad terrestres venia-

LIBER SECUNDUS. 155

mus: quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? principio, eorum, quae gignuntur e terra, stirpes, et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur: obducunturque libro, aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. jam vero vites sic claviculis adminicula, tanquam manibus, apprehendunt, atque se ita erigunt, ut animantes. quin etiam a caulibus, brassicisque, si prope sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur, nec eos ulla ex parte contingere. animantium vero quanta varietas est? quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant? quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae: pluma alias, alias squama videmus obductas: alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. enumerare possum ad eum pastum capeffendum, conficiendumque, quae sit in figuris animantium, et quam solers, subtilisque descriptio partium,

quamque admirabilis fabrica membrorum. omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata, atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. dedit autem eadem natura belluis et sensum, et appetitum; ut altero conatum haberent ad naturales pastus capeffendos, altero fecernerent pestifera a salutaribus. jam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando: cibumque partim oris hiatu, et dentibus ipsis capeffunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim ad uncitatem rostrorum: alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli; adjuvantur proceritate collorum. manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant ad pastum. At quibus bestiis erat is ⁴⁸ cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit, aut celeritatem. data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque solertia: ut in araneolis,

aliae quasi rete texunt, ut si quid inhaerit, conficiant: aliae autem ut ex inopinato observant, et si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. pinna vero (sic enim Graece dicitur) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi. itaque cum pisciculi parvi in concham hiantem innataverint, tum admonita a squilla pinna morfu comprimit conchas. sic dissimilimis bestiolis communiter cibus quaeritur. in quo admirandum est, congressu-
ne aliquo inter se, an jam inde ab ortu naturae ipsae congregatae sint. est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra: veluti crocodili, fluviatilesque testudines, quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab iis, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt: deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, cum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custo-

diam. Legi etiam scriptum, esse avem⁴⁹ quandam, quae Platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent: quae cum emerfissent, piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent; id quod ipsa invaderet. eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, easque, cum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam: ad quas, quasi ad escam, pisces cum accesserint, confici a ranis, atque consumi. milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. ergo alter alterius, ubicumque nactus est, ova frangit. illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues cum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam. ejus autem summo angulo aër ab iis adversus pellitur: deinde sensim ab utroque latere, tanquam remis, ita pennis cursus avium levatur. basis autem trianguli, quam grues efficiunt, ea tanquam a puppi, ventis

adjuvatur: haeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt. quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. in ejus locum succedit ex iis, quae acquirerunt: eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. multa ejusmodi proferre possum: sed genus ipsum videtis. jam verò illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delite⁵⁰ant: atque illa mirabilia. Quid ea, quae nuper, id est paucis ante seculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione canes, purgatione autem alvos ibes Aegyptiae curant. auditum est, pantheras, quae in Barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere; quo cum essent usae, non morerentur: capras autem in Creta feras, cum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur, quam cum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae Seselis dicitur. jam illa cernimus, ut contra metum et vim suis se armis quaeque

defendat. cornibus tauri, apri dentibus, morfu leones; aliae fuga se, aliae occultatione tutantur: atramenti effusione sepiae, torpore torpedines. multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera, et arborum, omniumque rerum, quae altae aut radicibus a terra, aut stirpibus continerentur. quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur: idque semen inclusum est in intima parte earum baccarum, quae ex quaque stirpe funduntur: iisdemque feminibus et homines affatim vescuntur, et terrae ejusdem generis stirpium renovatione complentur. quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis appareat? nam primum aliae mares, aliae foeminae sunt: quod perpetuitatis causa machinata natura est. deinde partes corporis et ad procreandum, et ad concipiendum aptissimae: et in mare, et in foemina commiscendorum corporum mirae libidines. cum autem in locis semen

LIBER SECUNDUS. 161

insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal: quod cum ex utero elapsum excidit; in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quae paulo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. atque ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae solertisque naturae: quae multiplices foetus procreant, ut fues, ut canes, his mammarum data est multitudo: quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis, custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt. facile enim illa aqua et sustinentur, et foetus fundunt. Testudines autem, et crocodilos dicunt, cum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur, et educantur ipsa per sese. jam gallinae, avesque reliquae, et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi, nidosque construunt, eosque

quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur. ex quibus pullos cum excluderint, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur; et, si est calor a sole, se opponant. cum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliqua cura liberantur. accedit etiam ad nonnullorum animantium, et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem, hominum etiam solertia, et diligentia. nam multae et pecudes, et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam, aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, cum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit, mollitosque et oblimatos agros ad ferendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates: in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conferit: magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. multa-

LIBER SECUNDUS. 163

que alia in aliis locis commemorabilia
proferre possum: multos fertiles agros,
53 alios aliorum fructuum. Sed illa quan-
ta benignitas naturae, quod tam multa
ad vescendum, tam varia, tamque jucun-
da gignit? neque ea uno tempore anni:
ut semper et novitate delectemur, et co-
pia. quàm tempestivos autem dedit, quàm
salutares non modo hominum, sed etiam
pecudum generi, iis denique omnibus,
quae oriuntur e terra, ventos Etesias?
quorum flatu nimii temperantur calores:
ab iisdem etiam maritimi cursus celeres,
et certi diriguntur. multa praetereunda
sunt: et tamen multa dicuntur. enume-
rari enim non possunt fluminum oppor-
tunitates: aestus maritimi, tum acceden-
tes, tum recedentes: montes vestiti, at-
que silvestres: salinae ab ora maritima re-
motissimae: medicamentorum salutarium
plenissimae terrae: artes denique innu-
merabiles, ad victum et ad vitam necessa-
riae. jam diei noctisque vicissitudo con-
servat animantes, tribuens aliud agendi
tempus, aliud quiescendi. sic undique
omni ratione concluditur, mente consili-
oque divino omnia in hoc mundo ad sa-

ludem omnium, conservationemque admirabiliter administrari. sin quaeret quispiam, cujusnam causâ tantarum rerum molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quanquam sine sensu sunt, tamen a natura sustententur. at id quidem absurdum est. an bestiarum? nihilo probabilius, deos mutarum et nihil intelligentium causâ tantum laborasse. quorum igitur causâ quis dixerit effectum esse mundum? eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. hi sunt dii, et homines: quibus profecto nihil est melius. ratio est enim, quae praestat omnibus. ita fit credibile, deorum et hominum causâ factum esse mundum, quaeque in eo mundo sint omnia. faciliusque intelligetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura, atque perfectio. nam cum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adjunctis naribus spiritu augetur. Den-⁵⁴ tibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur et molitur cibus.

LIBER SECUNDUS. 165

eorum aduersi acuti morfu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur : quae confectio etiam a lingua adjuvari videtur. linguam autem ad radices ejus haerens excipit stomachus : quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt. oris utraque ex parte tonsillas attingens, palato extremo atque intimo terminatur. atque is agitatione et motibus linguae cum depulsum, et quasi detrusum cibum accepit, depellit. ipsius autem partes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur: quae autem supra, contrahuntur. sed cum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adjunctum linguae radicibus, paulo supra quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat, excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eandemque a pulmonibus respiret, et reddat : tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. sed cum alvi natura, subjecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum : pulmones autem, et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo mul-

ta sunt mirabiliter effecta, quae constant fere e nervis. est autem multiplex, et tortuosa, arcetque, et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recidit, ut id mutari et concoqui possit: eaque tum adstringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accepit, cogit et confundit: ut facile et calore, quem multum habet extendendo cibo, et praeterea spiritu omnia cocta, atque confecta in reliquum corpus dividantur. In pulmonibus autem inest raritas quaedam, et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt adspirantes, tum spiritu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. ex intestinis autem, et alvo, secretus a reliquo cibo succus is, quo alimur, permanat ad jecur per quasdam a medio intestino usque ad portas jecoris (sic enim appellant) ductas et directas vias, quae pertinent ad jecur, eique adhaerent. atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a jecore dilapsus. ab eo cibo cum est secreta bilis, iique humores, qui ex renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdem

que portas jecoris confluunt, ad quas omnes ejus viae pertinent: per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus jam coactusque perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur, tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est: sed tamen praetereundum est, ne quid habeat injucunditatis oratio. illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab eo spiritu, deinde contagione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quam ventriculum cordis appellant: cui similis alter adjunctus est, in quem sanguis a jecore per venam illam cavam influit. eoque modo ex his partibus, et sanguis per venas in omni corpore diffunditur, et spiritus per arterias. utraeque autem crebrae, multaeque, toto corpore intextae, vim quandam incredibilem artificiosi operis

divinique testantur. quid dicam de ossibus? quae subjecta corpori mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos accommodatas, et ad motum, et ad omnem corporis actionem. huc adde nervos, a quibus artus continentur; eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui, sicut venae et arteriae, a corde tractae et profectae, in corpus omne ducuntur. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque solertem adjungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a deo, quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos, celsos, et erectos constituit, ut deorum cognitionem, coelum intuentes, capere possent. sunt enim e terra homines, non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque coelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tanquam in arce, mirifice ad usus necessarios et facti, et collocati sunt. nam oculi, tanquam speculatores, altissimum locum obtinent:

LIBER SECUNDUS. 169

ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. et aures cum sonum percipere debeant, qui naturā in sublime fertur; recte in altis corporum partibus collocatae sunt. itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vici-
nitatem oris secutae sunt. jam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera deberet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. tactus autem toto corpore aequaliter fusus est, ut omnes ictus, omnesque nimios et frigoris et caloris appulsus sentire possimus. atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea, quae profluentia necessario tetri essent aliquid habitura: sic natura res similes procul amandavit a sen-
sibus. Quis vero opifex, praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam solertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset; firmas autem, ut continerentur.

sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret: et ad-
spectum, quo vellent, facile converte-
rent. aciesque ipsa, qua cernimus, quae
pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae
nocere possint, facile vitet. palpebrae-
que, quae sunt tegmenta oculorum, mol-
lissimae tactu, ne laederent aciem, ap-
tissime factae et ad claudendas pupu-
las, ne quid incideret, et ad aperiendas:
idque providit, ut identidem fieri pos-
set cum maxima celeritate. munitaeque
sunt palpebrae tanquam vallo pilorum:
quibus, et apertis oculis, si quid incide-
ret, repelleretur; et somno conniven-
tibus, cum oculis ad cernendum non ege-
remus, ut qui, tanquam involuti, quies-
cerent. latent praeterea utiliter, et ex-
cellis undique partibus sepiuntur. pri-
mum enim superiora, superciliis obducta,
sudorem a capite et a fronte defluentem
repellunt. genae deinde ab inferiore par-
te tutantur subjectae, leviterque eminentes.
nasus ita locatus est, ut quasi murus
oculis interjectus esse videatur. auditus
autem semper patet: ejus enim sensu eti-
am dormientes egemus: a quo cum sonus

LIBER SECUNDUS. 171

est acceptus, etiam e somno excitamur. flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex et directum pateret. provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumperere, in sordibus aurium, tanquam in visco, inhaeresceret. extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi causa factae, tutandique sensus; et ne adjectae voces laberentur, atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. sed duros et quasi corneolos habent introitus, multisque cum flexibus, quod his naturis relatus amplificatur sonus. quocirca et in fidibus testudine resonatur, aut cornu: et ex tortuosis locis et inclusis referuntur ampliores. similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere: humoremque semper habent ad pulverem, multaque alia depellenda non inutilem. gustatus praeclare septus est. ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam.

58 Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est

oculorum, in pictis, fictis, caelatisque formis, in corporum etiam motione, atque gestu multa cernunt subtilius. colorum etiam, et figurarum venustatem, atque ordinem, et, ut ita dicam, decentiam oculi judicant: atque etiam alia majora. nam et virtutes, et vitia cognoscunt: iratum, propitium: laetantem, dolentem: fortem, ignavum: audacem, timidumque cognoscunt. aurium item est admirabile quoddam, artificiosumque judicium, quo judicatur et in vocis, et in tibiarum, nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio, et vocis genera permulta: canorum, fuscum: laeve, asperum: grave, acutum: flexibile, durum: quae hominum solum auribus judicantur. nariumque item, et gustandi pariter et tangendi magna judicia sunt. ad quos sensus capiendos et perfruendos plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. Jam vero animum ip-⁵⁹sum, mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam, qui non divina cura

LIBER SECUNDUS. 173

perfecta esse perspicit, is ipsis rebus mihi videtur carere. de quo dum disputarem, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. quo enim tu illa modo diceres? quanta primum intelligentia, deinde consequentium rerum cum primis conjunctio et comprehensio esset in nobis: ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus, circumscripteque complectimur: ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit: qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus, et animo ea, quae extra sunt, percipimus, atque comprehendimus! ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. jam vero domina rerum (ut vos soletis dicere) eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut ea, quae ignoramus, discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus. deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac ge-

stientes comprimimus, hac cupiditates, iracundiasque restringimus. haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit: haec a vita immani et fera segregavit. ad usum autem orationis incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet: per quam vox, principium a mente ducens, percipitur, et funditur. deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. ea vocem immoderate profusam fingit, et terminat: quae sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum et ad dentes, et ad alias partes pellit oris. itaque plectri similem linguam nostri solent dicere: chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. Quam⁶⁰ vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio, propter molles commissuras, et artus, nullo in motu laborat. itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tiliarum, apta manus est, admotione digitorum. atque haec oblectatio-

nis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta, vel futa, omnemque fabricam aeris, et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possimus; urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. jam vero operibus hominum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur, et copia. nam et agri multa ferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. et praeterea vescimur bestiis et terrenis, et aquatilibus, et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. efficiamus etiam domitu nostro quadrupedum vectiões: quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. nos onera quibusdam bestiis, nos juga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur: nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam: nos aeris, argenti, auri venas, penitus abditas, invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras: ar-

borum autem confectione, omnique materia, et culta, et silvestri, partim ad calefaciendum corpus, igni adhibito, et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis septi frigora caloresque pellamus. magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam: plurimisque maritimis rebus fruimur, atque utimur. terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. nos campis, nos montibus fruimur: nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores: nos aquarum inductionibus terris foecunditatem damus: nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus: nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur. Quid vero? hominum ratio non in coe-⁶¹ lum usque penetravit? soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus: de-

LIBER SECUNDUS. 177

fectiones solis, et lunae, cognitae, praedic-
taeque in omne posterum tempus, quae,
quantae, quando futurae sint. quae con-
tuens animus, accipit ab his cognitionem
deorum; ex qua oritur pietas: cui con-
juncta justitia est, reliquaeque virtutes:
e quibus vita beata existit par et similis
deorum: nulla re, nisi immortalitate, quae
nihil ad bene vivendum pertinet, cedens
coelestibus. quibus rebus expositis satis
docuisse videor, hominis natura quanto
omnes anteiret animantes. ex quo debet
intelligi, nec figuram, situmque membro-
rum, nec ingenii mentisque vim talem ef-
fici potuisse fortuna. restat, ut doceam,
atque aliquando perorem, omnia, quae
sint in hoc mundo, quibus utantur homi-
nes, hominum causa facta esse, et parata.
62 Principio ipse mundus deorum, homi-
numque causa factus est: quaeque in eo
sunt omnia, ea parata ad fructum homi-
num, et inventa sunt. est enim mundus
quasi communis deorum atque hominum
domus, aut urbs utrorumque. soli enim
ratione utentes, jure ac lege vivunt. ut
igitur Athenas et Lacedaemonem, Athe-
nienfium Lacedaemoniorumque causa

putandum est conditas esse: omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. jam vero circuitus solis et lunae, reliquorumque siderum, quanquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior, et ad rationem solertiamque praestantior: eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum, et varietates, mutationesque cognovimus. quae si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse causa judicanda sunt. terra vero foeta frugibus, et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum causa gignere videtur? quid de vitibus, olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. neque enim ferendi, neque colendi, nec tempestive demetendi, percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est: earumque omnium rerum, hominum est et usus, et cura. Ut fides igitur et tibus eorum ⁶³

LIBER SECUNDUS. 179

causa factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic ea, quae diximus, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur. nec si quae bestiae furantur aliquid ex his, aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. neque enim homines murium aut formicarum causa frumentum condunt, sed conjugum, et liberorum, et familiarum suarum. itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. hominum igitur causa eas rerum copias comparatas fatendum est. nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque jucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam, et adspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantum-

180 DE NAT. DEORUM

que odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata: cervices autem natae ad jugum: tum vires humerorum et latitudines ad aratra extrahenda. quibus cum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis nunquam ulla afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,

Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,

Et gustare manu victum domitumque juvencum.

tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur. Longum est mulorum persequi⁶⁴ utilitates, et asinorum; quae certe ad hominum usum paratae sunt. sus vero quid habet, praeter escam? cui quidem, ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. qua pecude, quod

LIBER SECUNDUS. 181

erat ad vefcendum hominibus apta, nihil genuit natura foecundius. quid multitudinem, fuavitatemque pifcium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea noſtra Epicurea fuiſſe videatur. atque hae ne caperentur quidem, niſi hominum ratione, atque ſolertia. quanquam aves quasdam, et alites, et oſcines, ut noſtri augures appellant, rerum augurandarum cauſa eſſe natas putamus. jam vero immanes et feras belluas nanciſcimus venando, ut et veſcamur iis, et exerceamur in venando ad ſimilitudinem bellicae diſciplinae, et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis: multaque ex earum corporibus remedia, morbis et vulneribus eligamus, ſicut ex quibuſdam ſtirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis uſu et periclitatione percipimus. totam licet animis tanquam oculis luſtrare terram, mariaque omnia? cernes jam ſpatia frugifera atque immenſa camporum, veſtituſque denſiſſimos montium, pecudum paſtus, tum incredibili curſus maritimos celeritate. nec vero tantum ſupra terram, ſed etiam in intimis

182 DE NAT. DEORUM

ejus tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta, ab hominibus solus invenitur. Illud vero, ⁶⁵ quod uterque vestrûm fortasse arripiet ad reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur: Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis. est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet, tum in privatis, tum maxime in publicis. multa cernunt haruspices: multa augures provident: multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis: quibus cognitis, multae saepe res hominum sententia, atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. haec igitur sive vis, sive ars, sive natura, ad scientiam rerum futurarum homini profecto est, nec ab alio alicui, quam a diis immortalibus, data. quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa, atque conjuncta movere debebunt. nec vero universo generi hominum solum,

sed etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo
 66 deducere ad singulos. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab hujusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemur ob eas causas, quas ante diximus: his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. sin autem his consulunt, qui quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus: etiam illis consulunt, qui partes ejus insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum: et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos Paulum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium: multosque praeterea et nostra

civitas, et Graecia tulit singulares viros, quorum neminem nisi juvante deo talem fuisse credendum est. quae ratio poëtas, maximeque Homerum, impulit, ut principibus heroum, Ulyssi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos, discriminum et periculorum comites, adjungeret. praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus, et singulis hominibus consuli. quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. multa praeterea ostentis, multa extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit. nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vineis cujuspiam tempestas nocuerit, aut si quid vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut injussum deo, aut neglectum a deo judicemus. magna dii curant, parva negligunt. magnis autem viris prospere eveniunt semper omnes res: si quidem satis a nostris, et a

LIBER SECUNDUS. 183

principe philosophorum Socrate dictum est de ubertatibus virtutis, et copiis.

67 Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. tu autem, Cotta, si me audias, eandem causam agas, teque et principem civem putes, et pontificem esse cogites, et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas: eamque facultatem differendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

D E

NATURA DEORUM,

A D M. B R U T U M,

L I B E R T E R T I U S.

QUAE cum Balbus dixisset, tum ar-
ridens Cotta, sero, inquit, mihi,
Balbe, praecipis, quid defendam. ego e-
nim, te disputante, quid contra dicerem,
mecum ipse meditabar, neque tam refel-
lendi tui causa, quam ea, quae minus in-
telligebam, requirendi. cum autem suo
cuique iudicio sit utendum, difficile factu
est, me id sentire, quod tu velis. hic Vel-
leius, nescis, inquit, quanta cum expec-
tatione, Cotta, sis te auditurus. jucun-
dus enim Balbo nostro sermo tuus contra
Epicurum fuit. praebebo igitur ego me
tibi vicissim attentum contra Stoicos au-
ditorem: spero enim, te, ut soles, bene
paratum venire. tum Cotta, si mehercu-

LIBER TERTIUS. 187

le, inquit, Vellei. neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. qui tandem, inquit ille? quia mihi videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magnopere pugnare. tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat, aut criminis. cum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat, membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum nullum habere: ludere videtur, satisque putare, si dixerit esse quandam beatam naturam, et aeternam. a Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint, quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se, et cohaerentia. itaque cogito, ut dixi, non tam refellere ejus orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. tum Balbus: ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. sin me interrogare, non tam intelligendi causa, quam refellendi; utrum voles faciam: vel ad singula, quae requires, statim respondebo: vel, cum per-

oraris, ad omnia. Tum Cotta, optime, inquit: quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio. sed antequam de re, pauca de me. non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem, me et Cottam esse, et pontificem. quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a majoribus accepi-
mus de diis immortalibus, sacra, caeremonias, religionesque defenderem. ego vero eas defendam semper, semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a majoribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius unquam oratio aut docti aut indocti movebit. sed cum de religione agitur, T. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor: habeoque C. Laelium augurem, eundemque sapientem, quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, quam quemquam principem Stoicorum. cumque omnis populi Romani religio in sacra, et in auspicia divisa sit: tertium adjunctum sit, si quid praedictionis causa, ex portentis

et monstris, Sibyllae interpretes, haruspicesve monuerunt: harum ego religionum nullam unquam contemnendam putavi: mihi que ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis, fundamenta jecisse nostrae civitatis: quae nunquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat. fac nunc ergo intelligam, tu quid sentias. a te enim philosopho rationem accipere debeo religionis; majoribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere.

3 re. Tum Balbus, quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? et ille, quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum, ut velles docere deos esse: deinde, quales essent: tum, ab his mundum regi: postremo, consulere eos rebus humanis. haec, si recte memini, partitio fuit. rectissime, inquit Balbus: sed expecto, quid requiras. tum Cotta, primum quidque videamus, inquit. etsi id est primum, quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exuri non potest, esse deos: id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate

majorum, cur ita sit, nihil tu me doces. quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? tum Cotta, quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil unquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. dic igitur, inquit, quid requiras. egone? primum illud, cur, quod ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum, et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, cum in foro diceres, quam plurimis possis argumentis onerare judicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim. Tum Cotta, quam simile istud sit, inquit, tu videris. nam ego neque in causis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in causis fo-

rensis, idem facerem in hac subtilitate sermonis. cur contuerere autem altero oculo, causa non esset; cum idem obtutus esset amborum, et cum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. sed quia non confidebas, tam esse id perspicuum, quam tu velis; propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. mihi enim unum satis erat, ita nobis majores nostros tradidisse. sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. patere igitur, rationem meam cum tua ratione contendere. affers haec omnia argumenta, cur dii sint: remque mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. primum fuit, cum coelum suspexissemus, statim nos intelligere esse aliquod numen, quo haec regantur. ex hoc illud etiam,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem.

quasi vero quisquam nostrum istum potius, quam Capitolinum Jovem appellet: aut hoc perspicuum sit, constetque inter

omnes, eos esse deos, quos tibi Velleius, multique praeterea, ne animantes quidem esse concedant. grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. placet igitur, tantas res opinione stultorum judicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? At enim praesentes videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatiens, nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram praelio. quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatiens venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatiens potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? ergo et illud in filice, quod hodie apparet apud Regillum, tanquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui se-

mel cremati essent, equitare, et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet; quomodo nec fabellas aniles proferas. tum Lucilius, an tibi, inquit, fabellae videntur? nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam: nonne senatus consultum de Vatieno vides? nam de Sagra Graecorum etiam est vulgare proverbium: qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. his igitur auctoribus nonne debes moveri? tum Cotta, rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro. Sequuntur, quae futura sunt. effugere enim nemo id potest, quod futurum est. saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit. miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum, et tamen commune solatium: praesertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia: quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. quid igitur juvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? unde porro ista divinatio? quis invenit fissum jeco-

ris? quis cornicis cantum notavit? quis
 sortes? quibus ego credo: nec possum At-
 tii Navii, quem commemorabas, lituum
 contemnere. sed quî ista intellecta sunt,
 a philosophis debeo discere, praesertim
 cum plurimis de rebus isti divini menti-
 antur. at medici quoque (itâ enim dice-
 bas) saepe falluntur. quid simile, medici-
 na, cujus ego rationem video; et divina-
 tio, quae unde oriatur non intelligo? tu
 autem etiam Deciorum devotionibus pla-
 catos deos esse censes. quae fuit eorum
 tanta iniquitas, ut placari populo Roma-
 no non possent, nisi viri tales occidissent?
 consilium illud imperatorium fuit, quod
 Graeci *σπαθήγυμα* appellant, sed eorum
 imperatorum, qui patriae consulerent,
 vitae non parcerent. rebantur enim fore,
 ut exercitus imperatorem, equo incitato
 se in hostem immittentem, persequere-
 tur: id quod evenit. nam Fauni vocem
 equidem nunquam audiui. tibi, si te au-
 disse dicis, credam: etsi, Faunus omni-
 no quid sit, nescio. Non igitur adhuc, 7
 quantum quidem in te, Balbe, est, intel-
 ligo deos esse: quos equidem credo esse,
 sed nihil docent Stoici. nam Cleanthes,

LIBER TERTIUS. 195

ut dicebas, quatuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. alter ex perturbationibus tempestatum, et reliquis motibus. tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. quartus ex astrorum ordine, coelique constantia. de praesensione diximus. de perturbationibus coelestibus, et maritimis, et terrenis, non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne, quaeritur. nam reliquae causae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia: altera de temporum ordine, coelique constantia: tum tractabuntur a nobis, cum de providentia deorum disputabimus, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt: eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius. quaeque in domo pulchra

cum pulchritudine mundi comparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque afferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus. eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, cum docere velles, deos esse, quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus refervabo. a te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas, deos esse. Tum Balbus, ⁸ equidem attulisse rationes mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. itaque maximae restacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere. sed ab hac quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. quare, si videtur, noli agere confu-

se: ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur. optime, inquit Cotta. itaque quoniam quatuor in partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus, consideremus secundam: quae mihi talis videtur fuisse, ut, cum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. a consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas: sed, cum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quo nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut caetera oculis, sic animo hoc cernere. sed cum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? si pulchrius, assentior. si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior. sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius: nullo modo prorsus assentior; non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare: sed quo magis sevocō, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere. Nihil est mundo melius in rerum natura. ne in terris quidem urbe nostra. num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non

sit, num idcirco existimas formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur; non te ipsum, quod velis, famere. istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis, et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: 'quod ratione utitur, melius est, quam id, quod ratione non utitur. nihil autem mundo melius. ratione igitur mundus utitur.' hoc si placet, jam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere. quod literatum est, id est melius, quam quod non est literatum. nihil autem mundo melius. literatus igitur est mundus. isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. saepe dixti, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem et tibicinem, quoniam earum

quoque artium homines ex eo procreantur. nihil igitur affert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, nec cur animantem quidem esse. non est igitur mundus deus: et tamen nihil est eo melius. nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutaris, nihil ornatus adspectu, motuque constantius. quod si mundus universus non est deus, ne stellas quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas: quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant: nec mehercule injuriâ: sunt enim admirabili, incredibilique constantia. sed non omnia, Balbe; quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda
 10 sunt, quam naturae. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem recipiendo putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

quid? aestus maritimi, vel Hispanienses, vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus, vel recessus, sine deo fieri nonne possunt? vide, quaeso, si omnis

motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina ducimus, ne tertianas quidem febres, et quartanas, divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? sed omnium talium rerum ratio reddenda est. quod vos cum facere non potestis, tanquam in aram, confugitis ad deum. et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus. ‘versutos’ eos appello, quorum celeriter mens versatur: ‘callidos’ autem, quorum, tanquam manus opere, sic animus usu concalluit. is igitur, ‘si aliquid est, inquit, quod homo efficere non possit; qui id efficit, melior est homine. homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest. qui potuit igitur, is praestat homini. homini autem praestare quis possit, nisi deus? est igitur deus.’ haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius. id autem putare quemquam ho-

minem, nihil homine esse melius, summae
arrogantiae censet esse. sit sane arrogan-
tis, pluris se putare, quam mundum. at
illud non modo non arrogantis, sed po-
tius prudentis, intelligere se habere sen-
sum et rationem: haec eadem Orionem et
Caniculam non habere. et, ' si domus
' pulchra sit, intelligamus eam dominis,
' inquit, aedificatam esse, non muribus;
' sic igitur mundum deorum domum exis-
' timare debemus.' ita prorsus existima-
rem, si illum aedificatum, non, quemad-
modum docebo, a natura conformatum
11 putarem. At enim quaerit apud Xe-
nophontem Socrates, unde animam arri-
puerimus, si nulla fuerit in mundo. et
ego quaero, unde orationem, unde nume-
ros, unde cantus. nisi vero loqui solem
cum luna putamus, cum propius accesser-
rit; aut ad harmoniam canere mundum,
ut Pythagoras existimat. naturae ista
sunt, Balbe, naturae non artificiose am-
bulantis, ut ait Zeno, (quod quidem qua-
le sit, jam videbimus) sed omnia cientis
et agitantis motibus et mutationibus suis.
itaque illa mihi placebat oratio de conve-
nientia, consensuque naturae, quam qua-

si cognatione continuatam conspirare dicebas. illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum: estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθεια* Graeci vocant. sed ea, quo sua sponte major est, eo minus divina ratione fieri existimanda est. Illa ¹² autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum. corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi, distrahi non possit. cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi necessitatem. et, si omne animal mortale est, immortale nullum est. ergo itidem si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. atqui omne animal ad accipiendam vim externam, et ferendam paratum est. mortale igitur omne animal, et dissolubile, et dividuum sit necesse est. ut enim, si omnis cera com-

LIBER TERTIUS. 203

mutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset: item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia, quae sunt, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt; nullum corpus esse potest non mutabile. mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur. omne igitur corpus mutabile est. at si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. etenim omne corpus aut aqua, aut aër, aut ignis, aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliqua parte eorum. horum autem nihil est, quin intereat. nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile comprimi, collidique possit. ignis vero, et aër omni impulsu facillime pellitur, naturaque cedens est maxime et dissipabilis. praeterea omnia haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur: quod fit, cum terra in aquam se vertit, et cum ex aqua oritur aër, et cum ex aëre aether, cumque eadem vicissim retro commeant. quod si ea intereant, ex quibus constet

omne animal; nullum est animal sempiternum. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum unquam sit, et semper sit futurum. omne enim animal sensus habet. sentit igitur et calida, et frigida, et dulcia, et amara, nec potest ullo sensu jucunda accipere, et non accipere contraria. si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. omne igitur animal confitendum est esse mortale. praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest. sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse aeternum: et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit, et declinatio naturalis. appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam, et fugit a quibusdam. quod autem refugit, id contra naturam est: et quod est contra naturam, id habet vim interimendi. omne ex-

go animal intereat necesse est. innumera-
 bilia sunt, ex quibus effici cogique possit,
 nihil esse, quod sensum habeat, quin id
 intereat. etenim ea ipsa, quae sentiun-
 tur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut
 dolor, ut caetera, cum amplificata sunt,
 interimunt. nec ullum animal est sine sen-
 su. nullum igitur animal est aeternum.

- 14 Etenim aut simplex est natura animan-
 tis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel ani-
 malis, vel humida: quod quale sit, ne in-
 telligi quidem potest: aut concreta ex
 pluribus naturis, quarum suum quaeque
 locum habeat, quo naturae vi efferatur,
 alia infimum, alia summum, alia medium.
 haec ad quoddam tempus cohaerere pos-
 sunt: semper autem nullo modo possunt:
 necesse est enim, in suum quaeque locum
 natura rapiatur. nullum igitur animal est
 sempiternum. sed omnia vestri, Balbe,
 solent ad igneam vim referre, Heracli-
 tum, ut opinor, sequentes: quem ipsum
 non omnes interpretantur uno modo.
 qui quoniam, quid diceret, intelligi no-
 luit, omittamus. vos autem ita dicitis,
 omnem vim esse ignem. itaque et ani-
 mantes, cum calor defecerit, tum interi-

206 DE NAT. DEORUM

re: et in omni natura rerum id vivere, id
vigere, quod caleat. ego autem non in-
telligo, quo modo calore extincto corpo-
ra intereant, non intereant humore, aut
spiritu amisso, praesertim cum intereant
etiam nimio calore. quamobrem id qui-
dem commune est de calido: verumta-
men videamus exitum. ita vultis, opinor,
nihil esse animal extrinsecus in natura at-
que mundo, praeter ignem. quī magis,
quam praeter animam, unde animantium
quoque constet animus, ex quo anima di-
citur? quo modo autem hoc, quasi con-
cedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi
ignem? probabilius enim videtur, tale
quiddam esse animum, ut sit ex igne atque
anima temperatum. quod si ignis ex sese
ipse animal est, nulla se alia admiscente
natura, quoniam is, cum inest in corpo-
ribus nostris, efficit ut sentiamus, non po-
test ipse esse sine sensu. rursus eadem di-
ci possunt. quidquid est enim, quod sen-
sum habeat, id necesse est sentiat et vo-
luptatem, et dolorem: ad quem autem do-
lor veniat, ad eundem etiam interitum
venire. ita sit, ut ne ignem quidem effice-
re possitis aeternum. quid enim? non

eisdem vobis placet, omnem ignem passus indigere? nec permanere ullo modo posse, nisi alatur? ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque causam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. hoc totum quale sit, mox. nunc autem concludatur, illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur: non esse igitur natura ignem
¹⁵ sempiternum. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum? quid enim? prudentiamne deo tribuimus? quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et, nec bonarum, nec malarum. cui mali nihil est, nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur. at obscurum deo nihil potest esse. nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. temperantia autem

constat ex praetermittendis voluptatibus corporis: cui si locus in coelo est, est etiam voluptatibus. nam fortis deus intelligi quî potest? in dolore, an in labore, an in periculo? quorum deum nihil attingit. nec ratione igitur utentem, nec virtute ulla praeditum deum intelligere quî possumus? nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis. sunt enim illa imperitorum. piscem Syri venerantur. omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. jam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos, Alabandum, Alabandi: Tenedi, Tenem: Leucotheam, quae fuit Ino, et ejus Palaemonem filium, cuncta Graecia; Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri, aliosque complures, quos quasi novos, et adscriptitios cives in coelum receptos putant. haec igitur indocti. Quid vos philosophi? quî meliora? omitto illa: sunt enim praeclara. sit sane deus ipse mundus. hoc credo illud esse

Sublime candens, quem invocant omnes Jovem.

LIBER TERTIUS. 209

quare igitur plures adjungimus deos? quanta autem est eorum multitudo? mihi quidem sane multi videntur. singulas enim stellas numeras deos, eosque aut bel-
 luarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem: aut re-
 rum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. sed ut haec concedantur, reliqua quæ tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? cum fruges, Cererem, vinum, Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usi-
 tato: sed ecquem tam amentem esse pu-
 tas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu reddes rationem, quem-
 admodum idem fieri potuerit, aut cur fie-
 ri defierit, et ego discam libenter. quo-
 modo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui 'in monte Oetaeo illatae
 'lampades fuerint,' ut ait Accius, 'in do-
 'mum aeternam patris' ex illo ardore pervenerit. quem tamen Homerus con-
 venire apud inferos facit ab Ulyssæ, sicut caeteros, qui excefferant vita. quanquam quem potissimum Herculem colamus, sci-
 re sane velim. plures enim tradunt nobis

ii, qui interiores scrutantur et reconditas literas: antiquissimum, Jove natum, sed antiquissimo item Jove. nam Joves quoque plures in priscis Graecorum literis invenimus. ex eo igitur et Lisyto est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. alter traditur Nilo natus, Aegyptius: quem aiunt Phrygias literas conscripsisse. tertius est ex Idaeis Digitis: cui inferias afferunt. quartus, Jovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur: cujus Carthaginem filiam ferunt. quintus in India, qui Belus dicitur. sextus hic ex Aicumenae, quem Jupiter genuit, sed tertius Jupiter: quoniam, ut jam docebo, plures Joves etiam accepimus. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus jure pontificio, et majorum more, capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: si dii sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri. hi au-

tem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur. at earum templa sunt publice vota, et dedicata. quid igitur? ne caeteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata. age porro, Jovem et Neptunum deum numeras. ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon: tum Charon, tum Cerberus, dii putandi. at id quidem repudiandum: ne Orcus quidem igitur. quid dicitis ergo de fratribus? haec Carneades agebat; non ut deos tolleretur: quid enim philosopho minus conveniens? sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. itaque insequabatur. quid enim? aiebat, si ii fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest? quem vulgo maxime ad Occidentem colunt. qui si est deus, patrem quoque ejus, Coelum esse deum confitendum est. quod si ita est, Coeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores: qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela,

212 DE NAT. DEORUM

Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia: quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. aut igitur haec monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, caeteros, deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? at hi quidem coluntur aequae atque illi; apud quosdam etiam multo magis. ergo hi dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius: Theseus, qui Neptuni: reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? quid, quorum matres? opinor etiam magis. ut enim in jure civili, qui est matre libera, liber est: item jure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. itaque Achillem Astypalenses insulani sanctissime colunt. qui si deus est: et Orpheus, et Rhesus, dii sunt, Musa matre nati. nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur: quo modo illi sunt? vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. quo modo

autem potes, si Latonam deam putas, Hecaten non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? an haec quoque dea est? vidimus enim ejus aras delubraque in Graecia. si haec dea est, cur non Eumenides? quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae: Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum, et scelerum. quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint: Natio quoque dea putanda est: cui, cum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus. quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. ea si dea est; dii omnes illi qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia. ergo etiam Spes, Moneta, omniaque, quae cogitatione nobismet ipsis possumus fingere. quod si verisimile non est: ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. Quid autem dicis? si dii sunt illi, quos colimus et accipimus: cur non eodem in genere Serapim, Isimque numeremus? quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? boves igitur, et equos, ibes, accipitres, aspidas,

crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea belluas, in deorum numerum reponemus. quae si rejiciamus, illa quoque unde haec nata sunt, rejiciemus. quid deinde? Ino, dea dicetur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, cum sit Cadmi filia? Circe autem, et Pasiphaë, e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? quanquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt, ergo hanc deam dicis. quid Medae respondebis? quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est. quid hujus Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum literis usitatus. qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino. haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. an Amphiarus deus erit, et Trophonius? nostri quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege Censoria, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. sed si sunt hi dii; est certe Erechtheus, cujus Athenis et delubrum vidimus, et sacerdotem. quem si deum faci-

mus, quid aut de Codro dubitare possu-
 mus, aut de caeteris, qui pugnantes pro
 patriae libertate ceciderunt? quod si pro-
 babile non est: ne illa quidem superiora,
 unde haec manant, probanda sunt. at-
 que in plerisque civitatibus intelligi po-
 test, augendae virtutis gratia, quo liben-
 tius reipublicae causa periculum adiret
 optimus quisque, virorum fortium me-
 moriam honore deorum immortalium
 consecratam. ob eam enim ipsam causam
 Erechtheus Athenis, filiaeque ejus, in
 numero deorum sunt. itemque Leo na-
 tarum est delubrum Athenis, quod Leo-
 corion nominatur. Alabandenses quidem
 sanctius Alabandum colunt, a quo est
 urbs illa condita, quam quemquam no-
 bilium deorum: apud quos non inurbane
 Stratonicus, ut multa, cum quidam ei mo-
 lestus, Alabandum deum esse confirma-
 ret, Herculem negaret: 'ergo, inquit,
 'mihi Alabandus, tibi Hercules sit ira-
 20° tus.' Illa autem, Balbe, quae tu a
 coelo astrisque ducebas, quam longe ser-
 pant, non vides. Solem, deum esse, Lu-
 namque, quorum alterum Apollinem
 Graeci, alteram Dianam putant. quod si

216 DE NAT. DEORUM

Luna dea est: ergo etiam Lucifer, caeteraque errantes, numerum deorum obtinebunt. igitur etiam inerrantes. cur autem Arqui species non in deorum numero reponatur? est enim pulcher, et ob eam causam, quia speciem habeat admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. cuius si divina natura est, quid facies nubibus? arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratus. quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. quod si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. ergo imbres, nimbi, procellae, turbines, dii putandi. nostri quidem duces, mare ingredientibus, immolare hostiam fluctibus consueverunt. tum si est Ceres a gerendo, (ita enim dicebas) terra ipsa dea est, et ita habetur: quae est enim alia Tellus? sin terra: mare etiam: quem Neptunum esse dicebas. ergo et flumina, et fontes. itaque et fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit: et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Anemonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. ergo hoc aut in immensum ser-

pet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur.

21 Nihil ergo horum probandum est. dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in coelum translatos, non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. principio Joves tres numerant ii, qui theologi nominantur: ex quibus primum et secundum natos in Arcadia: alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum: alterum patre Coelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium, cujus in illa insula sepulcrum ostenditur. Διόσκυροι etiam apud Graios multis modis nominantur. primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Jove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysius. secundi, Jove tertio nati ex Leda, Castor et Pollux. tertii dicuntur a nonnullis Alco, et Melampus, Emolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. jam Musae primae quatuor, natae Jove altero, Thelxiope, Aoede, Arche, Melete: se-

cundae, Jove tertio et Mnemosyne, procreatae novem: tertiae, Jove tertio Piero natae, et Antiopa, quas Pieridas, et Pierias solent poëtae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proximae superiores. cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas: soles ipsi quam multi a theologis proferuntur? unus eorum Jove natus, nepos Aetheris: alter, Hyperione: tertius, Vulcano Nili filio, cujus urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, avum Ialysi, Camiri, et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aetam et Circen procreavisse. Vulcani¹² item complures: primus Coelo natus, ex quo Minerva Apollinem eum, cujus in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus Nilo natus, Opas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt: tertius ex tertio Jove et Junone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominabantur. Mercurius unus Coelo patre, Die matre natus: cujus ob-

LIBER TERTIUS. 219

scoenius excitata natura traditur, quod
 adspectu Proserpinae commotus: alter
 Valentis et Phoronidis filius, is, qui sub
 terris habetur, idem Trophonius: ter-
 tius Jove tertio natus, et Maia, ex quo,
 et Penelopa Pana natum ferunt: quar-
 tus Nilo patre, quem Aegyptii nefas ha-
 bent nominare: quintus, quem colunt
 Pheneatae, qui et Argum dicitur intere-
 misse, ob eamque causam Aegyptum pro-
 fugisse, atque Aegyptiis leges et literas
 tradidisse. hunc Aegyptii Thoth appel-
 lant: eodemque nomine anni primus
 mensis apud eos vocatur. Aesculapiorum
 primus, Apollinis, quem Arcades colunt;
 qui specillum invenisse, primusque vul-
 nus dicitur obligavisse: secundus secundi
 Mercurii frater; is fulmine percussus, di-
 citur humatus esse Cynosuris: tertius,
 Arsippi et Arsinoae; qui primus purgati-
 onem alvi, dentisque evulsionem, ut fe-
 runt, invenit; cujus in Arcadia non lon-
 ge a Lusio flumine sepulcrum et lucus of-
 23 tenditur. Apollinum antiquissimus is,
 quem paulo ante ex Vulcano natum esse
 dixi, custodem Athenarum: alter Cory-
 bantis filius, natus in Creta; cujus de illa

insula cum Jove ipso certamen fuisse traditur: tertius Jove tertio natus, et Lato-
na, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt
advenisse: quartus in Arcadia, quem Ar-
cades Nomionem appellant, quod ab eo
se leges ferunt accepisse. Dianae item plu-
res: prima Jovis et Proserpinae, quae
pinnatum Cupidinem genuisse dicitur: se-
cunda notior, quam Jove tertio et Lato-
na natam accepimus: tertiae pater Upis
traditur, Glaucē mater; eam Graeci sae-
pe Upim paterno nomine appellant. Di-
onyfos multos habemus: primum Jove
et Proserpina natum: secundum Nilo,
qui Nysam dicitur interemisse: tertium,
Caprio patre, eumque regem Asiae prae-
fuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta:
quartum Jove et Luna, cui sacra Orphi-
ca putantur confici: quintum Niso na-
tum et Thyone, a quo Trieterides con-
stitutae putantur. Venus prima Coelo et
Die nata; cujus Elide delubrum videmus:
altera, spuma procreata; ex qua et Mer-
curio Cupidinem secundum natum acce-
pimus: tertia, Jove nata, et Diona; quae
nupsit Vulcano; sed ex ea et Marte na-
tus Anteros dicitur: quarta, Syria, Ty-

roque concepta; quae Astarte vocatur; quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Àpollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Jove generatam supra diximus: quarta Jove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades Coriam nominant, et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemis- se, virginitatem suam violare conantem; cui pinnarum talaria affigunt. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus, Mercurio et Venere secunda: tertius quidem est Anteros, Marte et Venere tertia. atque haec quidem, et ejusmodi, ex vetere Graeciae fama collecta sunt. quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando quorsum quidque pertineat: sed ea jam, unde huc digressi sumus, revertamur.

24 Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, caeteraque

eiusmodi, rerum vim habere videmus, non deorum. aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria. quarum rerum utilitatem video; video etiam consecrata simulacra. quare autem in his vis deorum insit, tum intelligam, cum cognovero. quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia et temeritate se junget: quae digna certe non sunt deo. jam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum, et enodatio nominum? exsecutum a filio Coelum, vinctum itidem a filio Saturnum. haec, et alia generis ejusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. in enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis: Mavors, quia magna vertit: Minerva, quia minuit, aut quia minatur: Venus, quia venit ad omnia: Ceres, a gerendo. quam periculosa consuetudo! in multis enim nominibus haerebitis. quid Vejovi facies? quid Vulcano? quanquam, quo-

niam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una litera explicare, unde ductum sit. in quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem: vocabulorum, cur quique ita appellati sint, causas explicare. quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter rem se habere, atque hominum opinio sit: eos enim, qui dii appellantur, rerum naturas esse, non ²⁵figuras deorum. Qui tantus error fuit, ut perniciosus etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. febris enim Fanum in Palatio, et Orbonae ad aedem Larum, et aram malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, cum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus: de quibus habeo ipse, quid sentiam; non habeo autem, quid tibi assentiar. Neptunum esse dicis, animum cum intelligentia per mare per-

tinentem. idem de Cerere. istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspitione quidem possum attingere. itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim, quam quales tu eos esse vis. videamus ea, quae sequuntur: primum deorumne providentia mundus regatur: deinde consulantne rebus humanis. haec enim mihi ex tua partitione restant duo: de quibus si vobis videtur, accuratius differendum puto. mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et majora exspecto; et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. tum Balbus, interpellare te, inquit, Cotta, nolo: sed sumemus tempus aliud: efficiam profecto, ut fateare. sed *****

Nequaquam istuc istac ibit: magna inest ²⁶
certatio:

Nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?

Niobe parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? illud vero quam callida ratione?

Qui volt, quod volt; ita dat se res, ut operam dabit.

qui est versus omnium seminator malorum.

Ille transversa mente mihi hodie tradidit repagula:

Quibus ego iram omnem recludam, atque illi perniciem dabo:

Mihi moerores, illi luctum: exitium illi, exilium mihi.

hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. videsne igitur, quanto munere deorum sumus affecti? atque eadem Medea patrem, patriamque fugiens:

postquam pater

Appropinquat, jamque, paene ut comprehendatur, parat,

Puerum interea obtruncat, membraque articulatim dividit,

Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,

Ut, dum nati dissipatos artus captaret parens,

Ipsa interea effugeret: illum ut moeror tardaret sequi;

Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

226 DE NAT. DEORUM

huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit.
quid? ille funestas epulas fratri compa-
rans, nonne versat huc et illuc cogitatio-
ne rationem?

Major mihi moles, majus miscendum
est malum,

Quî illius acerbum cor contundam et
comprimam.

Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui ²⁷
non sat habuit conjugem illexisse in stu-
prum: de quo recte et verissime loquitur
Atreus:

Quod re in summa summum esse arbi-
tror

Periculum, matres coinquinari regias;

Contaminari stirpem; admisceri genus.
at id ipsum quàm callide, qui regnum a-
dulterio quaereret?

Addo (inquit) huc, quod mihi porten-
to coelestûm pater

Prodigium misit regni stabilimen mei,

Agnum inter pecudes aurea clarum co-
ma

Quondam Thyestem clepere ausum esse
e regia:

Qua in re adjutricem conjugem cepit
sibi.

videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene majoribus. sentit domus uniuscujusque, sentit forum, sentit curia, campus, focii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur: alterumque et a paucis, et raro; alterum, et saepe, et a pluribus: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, solertiam, quàm rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice, et tam large dari. quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem: iis solis consuluit, quos bona ratione donavit: quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. non placet autem paucis a diis

228 DE NAT. DEORUM

immortalibus esse consultum. sequitur ergo, ut nemini consultum sit. Huic²⁸ loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur: etiam patrimoniis multos male uti: nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. quisquam istuc negat? aut quae est in collatione ista similitudo? nec enim Herculi Deianira nocere voluit, cum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit: nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicae ejus aperuit, quam sanare medici non potuerant. multi enim, etiam cum obesse velent, profuerunt, et cum prodesse, obfuerunt. ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas ejus, qui dederit, appareat: nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione, perficitur? nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera: mala autem, si falsa est opinio. sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus: bonam au-

tem rationem, aut non bonam, a nobis. non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio deorum data. quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? injustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? ²⁹ Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione, nefaria scelera meditantes. quid? levitates comicae, parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunuchō?

Quid igitur faciam?

Excludit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

ille vero in Syntephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui 'in amore summo, summaque inopia suave esse' dicit,

Parentem habere avarum, illepidum, inliberos

Difficilem, qui te nec amet, nec studeat tui.

atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

230 DE NAT. DEORUM

Aut tu illum fructu fallas : aut per literas

Avertas aliquod nomen : aut per fervolum

Percutias pavidum. postremo, a parco patre

Quod sumas, quanto dissipas libentius? idemque facilem et liberalem patrem, incommodum esse amanti filio disputat: quem

Neque quo pacto fallam, neque quid inde auferam,

Nec quem dolum ad eum, aut machinam commoliar,

Scio quidquam. ita omnes meos dolos, fallacias,

Praestigias praestrinxit commoditas patris.

quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae, praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? ô praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere,

Cedò senem: jam instructa mihi sunt in corde consilia omnia.

Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. sessum it praetor. quid? ut iudicetur, qui tabularium incenderit. quod fa-

cinus occultius? at se Q. Sossius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. qui transcripserit tabulas publicas. id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum Sexprimorum imitatus est. quid hoc homine solertius? cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, conjurationis Jugurthinae. repete superiora: Tubuli de pecunia capta ob rem judicandam: posteriora, de incestu rogatione Peducaea: tum haec quotidiana, ficae, venena, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. inde illa actio, 'Ope consilioque tuo furtum aio factum esse.' inde tot judicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiducia; reliqua, quae ex empto, aut vendito, conducto, aut locato contra fidem fiunt. inde judicium publicum rei privatae lege Laetoria. inde everriculum malitiarum omnium, judicium de dolo malo; quod C. Aquilius, familiaris noster protulit: quem dolum idem Aquilius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum. hanc igitur a diis immortalibus tantam arbitramur malorum sementem esse factam? si enim rationem hominibus dii

232 DE NAT. DEORUM

dederunt, et malitiam dederunt: est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio. iidem etiam dii fraudem dederunt, facinus, caeteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione, nec effici potest. 'utinam' igitur, ut illa anus optat,

ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset abiegna ad terram tra-
bes!

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur: ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur. Sed ³¹urgetis identidem, hominum esse istam culpam, non deorum. ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset. etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi: quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius. in hominum vitiis ais esse culpam. eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. ubi igitur locus fuit errori deorum? nam patrimonia spe

bene tradendi relinquimus; qua possu-
 mus falli: deus falli quî potuit? an ut Sol,
 in currum cum Phaëthontem filium sus-
 tulit? aut Neptunus, cum Theseus Hip-
 polytum perdidit, cum ter optandi a Nep-
 tuno patre habuisset potestatem? poëta-
 rum ista sunt: nos autem philosophi esse
 volumus, rerum auctores, non fabula-
 rum. atque ii tamen ipsi dii poëtici si scis-
 sent, perniciofa fore illa filiis, peccasse in
 beneficio putarentur. et, si verum est,
 quod Aristo Chius dicere solebat, nocere
 audientibus philosophos iis, qui bene dic-
 ta male interpretarentur: posse enim aso-
 tos ex Aristippi, acerbos e Zenonis scho-
 la exire: prorsus, si, qui audierunt, vi-
 tiosi essent discessuri, quod perverse phi-
 losophorum disputationem interpreta-
 rentur: tacere praeftaret philosophis,
 quam iis, qui se audissent, nocere. sic, si
 homines rationem bono consilio a diis
 immortalibus datam, in fraudem maliti-
 amque convertunt: non dari illam, quam
 dari humano generi melius fuit. ut si me-
 dicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit
 vinum sumere, meracius sumpturum, sta-
 timque perituum, magna sit in culpa: sic

vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit eâ perverse et improbe usuros. nisi forte dicitis eam nescisse. utinam quidem ! sed non audebitis. non enim ignoro, quanti ejus nomen putetis. Sed hic quidem locus concludi jam potest. nam si stultitia, consensu omnium philosophorum, majus est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur: sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere: sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur dii homines negligent:

Nam si curent, bene bonis sit, male malis: quod nunc abest.

debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in

LIBER TERTIUS. 235

Hispania Poenus oppressit? cur Maximus extulit filium consularem? cur Marcel- lum Annibal interemit? cur Paulum Can- nae sustulerunt? cur Poenorum crudeli- tati Reguli corpus est praebitum? cur A-fricanum domestici parietes non texe- runt? sed haec vetera, et alia permulta. propiora videamus. cur avunculus me- us, vir innocentissimus, idemque doctis- simus, P. Rutilius in exilio est? cur soda- lis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae, prudentiaeque speci- men, ante simulacrum Vestae, pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit jubere? dies deficiat, si velim numerare quibus bonis male evenerit: nec minus, si commemo- rem, quibus improbis optime. cur enim Marius, tam feliciter, septimum consul, domi suae senex est mortuus? cur omni- um crudelissimus tam diu Cinna regna-
33 vit? At dedit poenas. prohiberi me- lius fuit, impediri que, ne tot summos vi- ros interficeret, quam ipsum aliquando

236 DE NAT. DEORUM

poenas dare. summo cruciatu supplicio-
 que Q. Varius, homo importunissimus,
 periit: si, quia Drusum ferro, Metellum
 veneno sustulerat; illos conservari meli-
 us fuit, quam poenas sceleris Varium
 pendere. duodequadraginta Dionysius
 tyrannus annos fuit opulentissimae, et
 beatissimae civitatis. quàm multos ante
 hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus? at
 Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit.
 multis quidem ante cruciatis et necatis.
 et praedones multi saepe poenas dant:
 nec tamen possumus dicere, non plures
 captivos acerbe, quam praedones neca-
 tos. Anaxarchum Democriteum a Cy-
 prio tyranno excarnificatum accepimus:
 Zenonem Eleae in tormentis necatum.
 quid dicam de Socrate? cujus morti illa-
 crymari soleo, Platonem legens. vides-
 ne igitur, deorum iudicio, si vident res
 humanas, discrimen esse sublatum? Di-³⁴
 ogenes quidem Cynicus, dicere solebat,
 Harpalum, qui temporibus illis praedo
 felix habebatur, contra deos testimonium
 dicere, quod in illa fortuna tam diu vive-
 ret. Dionysius, de quo ante dixi, cum
 fanum Proserpinae Locris expilavisset,

navigabat Syracusas: isque cum secundis-
 simo vento cursum teneret, ridens, 'vi-
 'detisne, inquit, amici, quàm bona a di-
 'is immortalibus navigatio sacrilegis de-
 'tur?' atque homo acutus, cum bene pla-
 neque percepisset, in eadem sententia
 perseverabat: qui, cum ad Peloponnesum
 classem appulisset, et in fanum venisset
 Jovis Olympii, aureum ei detraxit ami-
 culum, grandi pondere, quo Jovem orna-
 rat ex manubiis Carthaginensium tyran-
 nus Gelo. atque in eo etiam cavillatus
 est, aestate grave esse aureum amiculum,
 hieme frigidum: eique laneum pallium
 iniecit, cum id esse ad omne anni tempus
 diceret. idemque Aesculapii Epidauri bar-
 bam auream demi jussit. neque enim con-
 venire, barbatum esse filium, cum in omni-
 bus fanis pater imberbis esset. jam mensas
 argenteas de omnibus delubris jussit au-
 ferri: in quibus quod more veteris Grae-
 ciae inscriptum esset, 'bonorum Deorum,'
 uti se eorum bonitate velle dicebat. idem
 Victoriolas aureas, et pateras coronas-
 que, quae simulacrorum porrectis mani-
 bus sustinebantur, sine dubitatione tolle-
 bat: eaque se accipere, non auferre, dicebat.

238 DE NAT. DEORUM

esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse, et per praeconem vendidisse: exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quidque fanum referret. ita ad impietatem in deos, in homines adjunxit injuriam. Hunc igitur nec Olympius³⁶ Jupiter fulmine percussit, nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit: atque in suo lectulo mortuus, in Tympanidis rogi illatus est: eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi justam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem afferre peccandi. recte videretur: nisi, et virtutis, et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset: qua sublata, jacent omnia. ut enim nec domus, nec res publica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia essent ulla, nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines mode-

ratio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum. at enim minora dii neligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur: nec, si uredo, aut grando quippiam nocuit, id Jovi animadvertendum fuit. ne in regnis quidem reges omnia minima curant. sic enim dicitis: quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non
 36 de amissa salute. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem, prosperitatemque vitae, a diis se habere: virtutem autem nemo unquam acceptam deo retulit. nimirum recte. propter virtutem enim jure laudamur, et in virtute recte gloriamur: quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. at vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni, aut depulimus mali, cum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit unquam? at quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Jovem-

240 DE NAT. DEORUM

que optimum et maximum ob eas res appellant, non quod nos justos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. neque Herculi quisquam decumam vovit unquam, si sapiens factus esset. quanquam Pythagoras, cum in geometria quiddam novi invenisset, musis bovem immolasse dicitur: sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspergeret. ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. quamvis licet Menti delubra, et Virtuti, et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: spei, salutis, opis, victoriae facultas a diis expetenda est. improborum igitur prosperitates, secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum, ac potestatem. At nonnunquam ³⁷ bonos exitus habent boni. eos quidem adscribimus, attribuimusque sine ulla ratione diis immortalibus. at Diagoras, cum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, tu,

qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis, ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint, in portumque salvi pervenerint? 'ita fit, inquit: illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, in marique perierunt.' idemque, cum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent, non injuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent: ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes, quaesivitque num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis, aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem. quid est simile? reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. at deo ne excusatio quidem est inscientiae. ³⁸ Quem vos praeclare defenditis, cum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. ô miram aequitatem deorum! ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur

L.

242 DE NAT. DEORUM

filius, aut nepos, si pater, aut avus deliquisset?

Quinam Tantalidarum internecioni
modus

Paretur? aut quaenam unquam ob mortem Myrtili

Poenis luendis dabitur satias supplicii? utrum poëtae Stoicos depravarint, an Stoici poëtis dederint auctoritatem, non facile dixerim. portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immis-
sum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat: nec, cum Aegisthi libidinem, aut cum Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpaе paene vocem audiamus: nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam judico: nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam unquam ab Apolline potius Spartaе, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum: Carthaginem Asdrubal. hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt; non iratus alicui, quem omnino irasci posse negatis, deus. At sub-³⁹

venire certe potuit, et conservare urbes tantas, atque tales. vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo. ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur: sic numine deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. neque id dicitis superstitiose, atque aniliter, sed physica, constantique ratione. materiam enim rerum, ex qua, et in qua omnia sint, totam esse flexibilem, et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi, convertique possit. ejus autem universae fictricem, et moderatricem divinam esse providentiam. hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. itaque aut nescit, quid possit; aut negligit res humanas; aut, quid sit optimum, non potest judicare. non curat singulos homines. non mirum: ne civitates quidem. non eas? ne nationes quidem, et gentes. quod si has etiam contemnet, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? sed, quo modo iidem dicitis, non omnia deos persequi; iidem vultis, a diis immortalibus homini-

bus dispartiri ac dividi somnia? idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? fac esse distentam, coelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere, et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit? qui a te, Balbe, innumera- biles explicati sunt. haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tolle- rem, sed ut intelligeretis, quam esset ob- scura, et quam difficiles explicatus habe- ret. Quae cum dixisset, Cotta finem.⁴⁰ Lucilius autem, vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invehus es in eam Stoi- corum rationem, quae de providentia de- orum ab illis sanctissime, et providentissi- me constituta est. sed quoniam advespe- rascit, dabis diem nobis aliquem, ut con- tra ista dicamus. est enim mihi tecum pro- aris et focus certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque urbis mu- ris, quos vos, pontifices, sanctos esse di-

citis, diligentiusque urbem religione,
quam ipsis moenibus cingitis. quae de-
feri a me, dum quidem spirare potero,
nefas judico. tum Cotta, ego vero et op-
to redargui me, Balbe: et ea, quae dispu-
tavi, differere malui, quam judicare: et
facile me a te vinci posse, certò scio. quip-
pe, inquit Velleius, qui etiam somnia pu-
tet ad nos mitti ab Jove: quae ipsa tamen
tam levia non sunt, quam est Stoicorum
de natura deorum oratio. haec cum essent
dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae
disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis
similitudinem videretur esse propensior.

LIBRARY

THE LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF CHICAGO
PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILL.
1900

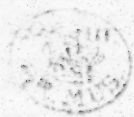
EXCUDEBANT GLASGUAЕ
ROB. ET AND. FOULIS FRATRES,
ACADEMIAE TYPOGRAPHI.
M. DCC. XLVIII.

RECORDS OF THE
ST. AND. TOWNSHIP
RECORDS OF THE
ST. AND. TOWNSHIP

M. T.
CICERONIS
DE
LEGIBUS
LIBRI TRES.

EX EDITIONE J. OLIVETI.

GLASGUAE:
IN AEDIBUS ACADEMICIS
EXCUDEBANT ROB. ET AND. FOULIS
MDCCXLVIII.

LIBRI PRIMI ARGUMENTUM.

Editis de Rep. libris, Cicero Platonis exemplo de Legibus scribere instituit, et suae Reip. quam ex populi potestate et optimatum auctoritate temperarat, (eam enim temperationem probat lib. III. de Legibus) leges dare consentaneas. cujus disputationis principium repetit ex Stoicorum philosophia, non ex ratione populari: quorum instituto emendationem vitiorum commendationemque virtutum lege contineri tradit, totamque legis vim et potestatem libri primi explicatione complectitur. nam lex ultima ex Stoicorum commentariis, non Jurisconsultorum libellis, qui ad ejus vim nunquam aspirarant, ab eo describitur mens Dei optimi maximi omnia ratione jubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscitur, quae est ratio sapientis apta ad jubendum et vetandum. atque hoc primi libri argumentum est, quod articulatim distinguitur, ut capitibus certis scholam quamque comprehendere Stoici solebant. vim autem illius legis, de qua libro primo disserit, sic idem quoque libro tertio de Rep. describebat: est quidem vera lex, &c. vide Fragmenta. quod si quis existimat libri primi disputationem e Platonis libris esse sumptam, ei Q. Ciceronis auctoritatem opponemus, qui in hac disputatione Platonem nullo modo agnoscit. quid autem eum locum adscribere vetat, praesertim nostrae sententiae approbatorem et astipulatorem? sic igitur scribitur initio libri I. habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo vero, frater, et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille: nihil enim tam dissimile est, quam vel ea

quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. unum illud mihi vidēis imitari, orationis genus. *hic igitur merito culpari non possumus, quin ante Quintus reprehendatur, qui hujus erroris, si quis est, dux nobis et auctor fuit: et Quinti sententia, qui ista in Platone conquirunt, vehementer errant. secundus liber constitutionem religionis et sacerdotum continet: tertius magistratuum descriptionem: sequentibus libris, qui temporis injuria interciderunt, de jure populi Romani disputabat, ut ex tertio extremo intelligi potest, in quo ita scribit, ac de jure naturae cogitare per nos atque dicere debemus: de jure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. scripsit autem Cicero hos libros ante bella civilia, P. Clodio jam occiso, velut ex lib. 11. intelligi potest. atque, ut conjicio, absolutis de Rep. libris hos aggressus est scribere; non tamen, ut reor, eos edidit, quod fortasse summam iis manum non imposuisset, neque eos perpolisset: sed, eo jam interfecto, publicati sunt. itaque eorum libro posteriore de Divinatione non meminit. in quodam autem exemplari Mf. sic horum librorum inscriptionem reperi, M. TULLII CICERONIS LIBER DE JURE CIVILI ET LEGIBUS. veriore tamen titulum DE LEGIBUS censeo, vel auctore Cicerone, qui se Platonis exemplo de legibus scribere profitetur; quanquam de jure civili hic etiam differebatur. scripserat et librum de jure civili in artem redigendo, ut auctor est Gellius I.22. quem librum a Quintiliano XII. 3. etiam significari putem, non hos tantum, cum ait M. Tullium aliquid de jure civili componere coepisse. TURNEBUS.*

Prooemium deesse censet Turnebus, alique nonnulli. me vero non habet assentientem; nam quatuor pri-

ma capita quintique pars susceptae disputationi praemissa sunt, adeoque Prooemii vicem supplent. DAVISIUS.

LIBRI SECUNDI ARGUMENTUM.

Civitatis jus, aut ad res et rationes hominum, aut ad religiones et ceremonias Deorum, comparatum est. hoc divinum, illud humanum dicimus. sed cum divini potior sit et antiquior cura, (Deum enim ut colamus in lucem editi sumus, religionemque ac pietatem natura nobis insevit) Cicero merito a religionis constitutione incepit, et eam in hunc librum contulit. cujus disputationem ab ultima lege, quae mens Dei est ratione cogentis et vetantis; et ab humana, quae ratio est sapientis, legi divinae consentiens, ut a capite, arcessit. nam ab his, ut fontibus, jura nostra fluunt, eoque referri debent. addit deinde, Platonis more, legis prooemium: ei legem de religione subjungit, quam a Numae Pontificumque Rom. decretis educit. postremo hujus suasionem et explicationem reddit. TURNEBUS.

LIBRI TERTII ARGUMENTUM.

Constituto religionum jure, deinceps civitatis gubernatores rectoresque describit. nam cum nihil rei publicae ἀναρχία sit exitius, quae florentissimas nationes, imperiaque potentissima interdum subvertit; secundum Deos nihil prius ducere legislator debet, quam ut recte ac ordine magistratuum descrip-

tionem componat. primum ergo in legis exordio magistratum definit, eique cives ut pareant hortatur. deinde legem de magistratuum descriptione, potestate, imperio sancit. subjungit, ut libro secundo, ejus interpretationem et acquitatem: quod legislatorem Plato facere jubet. postremo praeparationem addit ad libros sequentes, qui desiderantur. **TURNEBUS.**

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

T. POMPONIUS ATTICUS. M. T.
CICERO. Q. FRATER.

ATTICUS. Lucus quidem ille, et haec Arpinatium quercus agnoscitur; saepe a me lectus in Mario. si manet illa quercus, haec est profecto: etenim est sane vetus. QUINTUS. manet vero, Attice noster, et semper manebit; sata est enim ingenio. nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poëtae versu, seminari potest. ATTICUS. quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim videris, fratrem laudando suffragari tibi. QUINTUS. sit ita sane. verumtamen, dum Latine loquentur literae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur: eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet feculis innumerabilibus.
nisi forte Athenae tuae sempiternam in
arce oleam tenere potuerunt; aut, quod
Homerici Ulysses Deli se proceram et te-
neram palmam vidisse dixit, hodie mon-
strant eandem: multaque alia multis locis
diutius commemoratione manent, quam
natura stare potuerunt. quare glandifera
illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura,
nunc sit haec. sed cum eam tempestas,
vetustasve consumpserit, tamen erit his
in locis quercus, quam Marianam quer-
cum vocent. ATTICUS. non dubito id
quidem: sed hoc jam non ex te, Quinte,
quaero, verum ex ipso poëta; tuine ver-
sus hanc quercum severint, an ita factum
de Mario, ut scribis, acceperis? MARCUS.
respondebo tibi equidem, sed non ante,
quam mihi tu ipse responderis, Atti-
ce: certene, non longe a tuis aedibus
inambulans, post excessum suum Romu-
lus Proculo Julio dixerit, se deum esse, et
Quirinum vocari, templumque sibi dedi-
cari in eo loco jusserit? et verumne sit,
Athenis, non longe item a tua illa anti-
qua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit?

sic enim est traditum. ATTICUS. quor-
 sum tandem, aut cur ista quaeris? MAR-
 CUS. nihil sane, nisi ne nimis diligenter
 inquiras in ea, quae isto modo memoriae
 sint prodita. ATTICUS. atqui multa
 quaeruntur in Mario, fictane, an vera
 sint: et a nonnullis, quod et in recenti
 memoria, et in Arpinati homine: sed
 veritas a te postulatur. MARCUS. et
 mehercule, ego me cupio non menda-
 cem putari: sed tamen nonnulli isti, Ti-
 te, faciunt imperitè, qui in isto pericu-
 lo non ut a poëta, sed ut a teste, verita-
 tem exigant. nec dubito, quin iidem, et
 cum Egeria collocutum Numam, et ab
 aquila Tarquinio apicem impositum pu-
 tent. QUINTUS. intelligo, te, frater, a-
 lias in historia leges observandas putare,
 alias in poëmate. MARCUS. quippe cum
 in illa ad veritatem, Quinte, referantur,
 in hoc ad delectationem pleraque. quan-
 quam et apud Herodotum, patrem histo-
 riae, et apud Theopompum sunt innu-
 merabiles fabulae. ATTICUS. teneo
 quam optabam occasionem, neque omit-
 tam. MARCUS. quam tandem, Tite?
 ATTICUS. postulatur a te jamdiu, vel

flagitatur potius historia. sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui literis delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. abest enim historia literis nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persaepe audio. potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe cum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc, aut ignorata, aut relictæ. nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse jucundius; si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias: quam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetati conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra, sed tamen admo-

LIBER PRIMUS. 5

nere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. ecce autem successere huic Gellius, Clodius, Afellio: nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum: nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus, ad summam impudentiam. Sifenna, ejus amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. is tamen neque orator in numero vestro unquam est habitus, et in historia puerile quiddam confectatur: ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam, de Graecis legisse videatur: eum tamen velle duntaxat imitari: quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. quare tuum est munus: hoc a te expectatur: nisi quid Quinto videtur secus.

3 QUINTUS. mihi vero nihil: et saepe de isto collocuti sumus. sed est quaedam inter nos parva dissensio. ATTICUS. quae tandem? QUINTUS. a quibus temporibus scribendi capiatur exordium? ego enim

ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deponit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. ATTICUS. ego vero huic potius assentior. sunt enim maximae res in hac memoria atque aetate nostra: tum autem hominis amicissimi Cn. Pompeii laudes illustrabit: incurret etiam in illummet memorabilem annum suum: quae ab isto malo praedicari, quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. MARCUS. intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta suscipi potest. utrumque opus est, et cura vacare, et negotio. ATTICUS. quid? ad caetera, quae scripsisti, plura quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? MARCUS. subcisiva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior: ut si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio; nec e-

LIBER PRIMUS.

7

xiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus traducor aliò; neque tam facile interrupta conte-
xo, quam absolvo instituta. ATTICUS. legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut ejusmodi quampiam cessio-
nem liberam atque otiosam. MARCUS. ego vero aetatis potius vacationi confide-
bam: cum praesertim non recusarem, quo minus more patrio sedens in folio consu-
lentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer mu-
nere. sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque ma-
joribus, operae quantum vellem, dare.

4 ATTICUS. atqui vereor, ne istam causam nemo noscat: tibi que semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quem-
admodum Roscius, familiaris tuus, in se-
nectute numeros in cantu ceciderat, ip-
sasque tardiores fecerat tibias: sic tu a
contentionibus, quibus summis uti sole-
bas, quotidie relaxes aliquid, ut jam ora-
tio tua non multum a philosophorum le-
nitate absit. quod sustinere cum vel sum-
ma senectus posse videatur, nullam tibi a

causis vacationem video dari. **QUINTUS.** at mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad jus respondendum dedisses. quamobrem, cum placebit, experiendum tibi censeo. **MARCUS.** id, si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam causarum operam, ad quam ego nunquam, nisi paratus et meditatus accedo, adjungatur haec juris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam majorem unquam causam sum ausus accedere. **ATTICUS.** quin igitur ista ipsa explicas nobis his subcivis, ut ais, temporibus, et conscribis de jure civili subtilius, quam caeteri? nam a primo tempore aetatis juri studere te memini, cum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque unquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. **MARCUS.** in longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam: et quoniam vacui sumus, dicam. **QUINTUS.** ego vero liben-

ter audierim. quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? MARCUS. quin igitur ad illa spatia nostra, sedesque pergimus? ubi, cum satis erit deambulatum, requiescemus. nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. ATTICUS. nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. sed jam ordire explicare, quaeso, de jure civili quid sentias. MARCUS. egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responditare soliti sint: sed eos magna professos, in parvis esse versatos. quid enim est tantum, quantum jus civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur; quanquam est populo necessarium? nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi juris expertes fuisse existimo; sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. id autem incognitum est, minusque in usu necessarium. quamobrem quò me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum jure? aut ut stipulationum, et judiciorum formulas com-

ponam? quae et conscripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. **ATTI-⁵**
CUS. atqui, si quaeres, ego quid expec- tem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse vide- tur, ut scribas tu idem de legibus. sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus ante- ponis, quem maxime diligis. **MARCUS.** visne igitur, ut ille Crete cum Clinia, et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupres- fetis Cnosiorum, et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum, ac de op- timis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? **AT-
TICUS.** ego vero ista audire cupio. **MAR-
CUS.** quid ait Quintus? **QUINTUS.** nul- la de re magis. **MARCUS.** et recte qui- dem. nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura; quantam vim

LIBER PRIMUS. II

rerum optimarum mens humana contineat; cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi sumus; quae sit conjunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos. his enim explicatis, fons legum et juris inveniri potest. ATTICUS. non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc; neque a XII tabulis, ut superiores; sed penitus ex intima philosophia hauriendam juris disciplinam putas. MARCUS. non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. sit ista res magna, sicut est: quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur. sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota causa est universi juris, ac legum: ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. natura enim juris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, jura et jussa populorum, in quibus ne nostri quidem popu-

li latebunt quae vocantur jura civilia. **QUINTUS.** alte vero, et, ut oportet, a⁶ capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter jus civile tradunt, non tam justitiae, quam litigandi tradunt vias. **MARCUS.** non est ita, Quinte: ac potius ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. sed haec posterius: nunc juris principia videamus. igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in natura, quae jubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. eadem ratio cum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam: ego nostro a legendo: nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis est. quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet: a lege ducendum est juris exordium. ea est enim naturae vis: ea mens ratioque prudentis: ea juris atque injuriae regula. sed

quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quae scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quae seculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. **QUINTUS.** commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius. **MARCUS.** visne ergo ipsius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. **QUINTUS.** ego vero ita faciendum esse censeo. **ATTICUS.** me quoque adscribito fratris sententiae. **MARCUS.** quoniam igitur ejus rei publicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus; ferendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem juris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. **ATTICUS.** rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest. **MARCUS.** dasne igitur hoc nobis, Pomponi,

(nam Quinti novi sententiam) deorum immortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis causa ordianda est potissimum. **ATTICUS**, do sane, si postulas: etenim propter hunc concentum avium, strepitumque fluminum, non vereor condiscipulorum ne quis exaudiat. **MARCUS**. atqui cavendum est. solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi prodidisse: in quo scripsit,

Nihil curare deum, nec sui, nec alieni.

ATTICUS. perge, quaeso, nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto.

MARCUS. non faciam longius: huc enim pertinet. animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus **HOMINEM**, praeclara quadam conditione generatum esse a summo Deo. solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis, particeps rationis et cogitationis, cum caetera sint omnia expertia.

quid est autem, non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra, ratione divini-
 us? quae cum adolevit atque perfecta est,
 nominatur rite sapientia. est igitur (quo-
 niam nihil est ratione melius, eaque et in
 homine, et in deo) prima homini cum
 deo rationis societas. inter quos autem
 ratio, inter eosdem etiam recta ratio com-
 munis est. quae cum sit lex, lege quoque
 consociati homines cum diis putandi su-
 mus. inter quos porro est communio le-
 gis, inter eos communio juris est. qui-
 bus autem haec sunt inter eos communia,
 et civitatis ejusdem habendi sunt. si vero
 iisdem imperiis et potestatibus parent,
 multo etiam magis parent huic caelesti de-
 scriptioni, mentique divinae et praepo-
 tenti deo. ut jam universus hic mundus,
 una civitas communis deorum atque ho-
 minum existimanda: et quod in civitati-
 bus ratione quadam, de qua dicetur ido-
 neo loco, agnationibus familiarum distin-
 guuntur status, id in rerum natura tanto
 est magnificentius, tantoque praeclarius,
 ut homines deorum agnatione et gente
⁸ teneantur. Nam cum de natura omni
 quaeritur, disputari solet (et nimirum ita

sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus caelestibus exstitisse quandam maturitatem ferendi generis humani; quod sparsum in terras, atque satum, divino auctum sit animorum munere: cumque alia, quibus cohaerent, homines e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca; animum esse ingeneratum a deo. ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. itaque ex tot generibus nullum est animal, praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immanfueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat. jam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta, et ad summum perducta natura. est igitur homini cum deo similitudo. quod cum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum

ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque baccis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. artes vero innumerae repertae sunt, docente natura: quam imitata ratio, res ad vitam necessarias solerter consecuta est. ⁹ Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tanquam satellites, attribuit, ac nuntios: et rerum plurimarum obscuras et necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quaedam scientiae. figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit: nam cum caeteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad caelique quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit. tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret: nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: et is, qui appellatur Vultus, qui nullo in animan-

te esse, praeter hominem, potest, indicat mores: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis. neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis: et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia differantur) ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit. ATTI- 10
C U S. dii immortales, quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. sunt enim haec majora, quae aliorum causa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa praeparantur. M A R C U S. sunt haec qui-

dem magna, quae nunc breviter attinguntur : sed omnium, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse jus. id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque perspexeris. nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. quod si depravatio consuetudinum, si opinionum varietas non imbecillitatem animorum torqueret, et flecteret quocumque coepisset: sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere. quae si esset, non una omnes definitio containeret. etenim ratio, qua una praestamus belluis, per quam conjectura valemus, argumentamur, refellimus, differimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis; doctrina differens, discendi quidem facultate par. nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur: et ea, quae movent sensus, itidem

movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae, similiter in omnibus imprimuntur: interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. nec est quisquam gentis ullius, qui ducem nactus, ad virtutem pervenire non possit. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo. nam et voluptate capiuntur omnes: quae etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni. lenitate est enim et suavitate delectans; sic ab errore mentis, tanquam salutare aliquid, adsciscitur. similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae: vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi: propterque honestatis et gloriae similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur: miseri autem, qui inglorii. molestiae, laetitiae, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem, ut deos, co-

lunt, non eadem superstitione, qua caeterae gentes, conficiantur. quae autem natio non comitatem; non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non adspersatur, non odit? quibus ex rebus cum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. ATTICUS. nos vero nihil: ut pro utroque re-
 12 spondeam. MARCUS. sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes, justos natura nos esse factos. atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, quod dicam naturam esse: tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tanquam igniculi extinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. quod si, quo modo est natura, sic iudicio, homines 'humani' (ut ait poetæ) 'nihil a se alienum putarent,' coleretur jus aequè ab omnibus. quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta

ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in jubendo et vetando: si lex, jus quoque. at omnibus ratio. jus igitur datum est omnibus. recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset. id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. unde est illa Pythagorea vox *** ex quo perspicitur, cum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. quid enim est, quod differat, cum sint cuncta paria? quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, jam amicitiae nomen occiderit: cujus est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit. quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius jus in natura esse positum, intelligi possit. de quo cum perpauca dixerō, tum ad jus civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio. QUINTUS. tu vero jam perpauca scilicet! ex iis enim, quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem cer-

te, ex natura ortum esse jus. ATTICUS. an mihi aliter videri possit, cum haec jam perfecta sint: primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate juris contineri? quae cum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus; quî jam licet nobis a natura leges et jura sejungere? MARCUS. recte dicis: et res sic se habet. verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae; quae fusa olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur: nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse jus, disputarint. ATTICUS. et scilicet tua libertas differendi amissa est: aut tu is es, qui in disputando non tuum judicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas? MARCUS. non semper, Tite: sed iter hujus sermonis quod sit, vides. ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanan-

dos populos, omnis nostra pergit oratio. quocirca vereor committere, ut non bene provisum et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset. his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt: sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed jam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, caetera in summa aequalitate ponerent) his omnibus haec, quae dixi, probantur. sibi autem indulgentes, et corpori deservientes, atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt,

(nihil enim opus est hoc loco litibus) in hortulis suis jubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cujus partem nec norunt ullam, nec unquam nosse voluerunt, paulisper faceffant, rogemus. perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat. nam si invaserit in haec, quae satis scitè nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. quam quidem ego placare
 14 cupio, submovere non audeo. * * * Nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus. at vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est itaque poenas luunt, non tam judiciis, (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt; ubi sunt tamen, persaepe falsa sunt) quam conscientia: ut eos agitent insectenturque furiae, non ardentibus taedis, sicut in fabulis, sed angore conscientiae, fraudisque cruciatu. quod si homines ab injuria, poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax unquam fuit, quin aut abnueret a se commis-

sum esse facinus, aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturae jure aliquo quaereret. quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? quod si poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudine, deterret ab injuriosa facinorosaque vita: nemo est injustus; at incauti potius habendi sunt, improbi. tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni. nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et judicem? quid in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? noster quidem hic natura iustus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius causa facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. quod si negabit se illi vitam erepturum, et aurum ablaturum, nunquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe judicet; sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. o rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! Jam 15

vero illud stultissimum, existimare omnia
iusta esse, quae scita sint in populorum in-
stitutis, aut legibus. etiamne, si quae le-
ges sint tyrannorum? si triginta illi Athe-
nis leges imponere voluissent, aut, si om-
nes Athenienses delectarentur tyrannicis
legibus, num idcirco hae leges iustae ha-
berentur? nihilo, credo, magis illa, quam
interrex noster tulit, ut dictator quem
vellet civium, indicta causa, impune pos-
set occidere. est enim unum jus, quo de-
vincta est hominum societas, et quod lex
constituit una: quae lex est recta ratio
imperandi atque prohibendi: quam qui
ignorat, is est injustus, sive est illa scripta
uspian, sive nusquam. quod si iustitia est
obtemperatio scriptis legibus institutis-
que populorum, et si, ut iidem dicunt,
utilitate omnia metienda sunt: negliget
leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui
sibi eam rem fructuosam putabit fore. ita
fit ut nulla sit omnino iustitia; si neque
naturâ est, et ea, quae propter utilitatem
constituitur, utilitate alia convellitur. at-
qui, si natura confirmatura jus non erit,
virtutes omnes tollantur. ubi enim libe-
ralitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi

aut bene merendi de altero, aut referenda gratiae voluntas poterit exsistere? nam haec nascentur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est. neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos caeremoniae religionesque tolluntur: quas non metu, sed ea conjunctione, quae est homini cum deo, conservandas puto. Quod si populorum jussis, si principum¹⁶ decretis, si sententiis iudicum, jura constituerentur; jus esset latrocinari: jus, adulterare: jus, testamenta falsa supponere, si haec suffragiis, aut scitis multitudinis probarentur. quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur: cur non fanciunt, ut, quae mala perniciosaeque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, cum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? atqui nos legem bonam a mala, nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. nec solum jus et injuria a natura dijudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. nam et communis intelligentia nobis notas res efficit, easque

in animis nostris inchoavit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. haec autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. nam nec arboris, nec equi virtus quae dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione sita est, sed in natura. quod si ita est; honesta quoque et turpia natura dijudicanda sunt. nam si opinione universa virtus, eadem ejus etiam partes probarentur. quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum, non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa judicet? est enim virtus perfecta ratio: quod certe in natura est.

17 igitur omnis honestas eodem modo. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua sponte, non aliena judicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura probatur. nos ingenia juvenum, non item ad ingenia; natura virtutes et vitia, quae existunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non aliter? honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est. ipsum enim bonum, non est opinionibus,

sed natura. nam ni ita esset, beati quoque opinione essent: quo quid dici potest stultius? quare cum et bonum, et malum natura judicetur, et ea sint principia naturae: certe honesta quoque et turpia simili ratione dijudicanda, et ad naturam referenda sunt. sed perturbat nos opinionum varietas, hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus: illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. quod est longe aliter. nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes cum acceperunt, inficiunt, et flectunt, ut volunt: vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata infidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernimus satis. Sequitur (ut con-¹⁸ clusa mihi jam haec sit omnis ratio) id quod ante oculos ex iis est, quae dicta

sunt, et jus, et omne honestum sua sponte esse expetendum. etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et jus ipsum amant; nec est viri boni, errare, et diligere quod per se non sit diligendum. per se igitur jus est expetendum et colendum. quod si jus est: etiam iustitia. sic in ea reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. quid liberalitas? gratuitane est, an mercenaria? si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii. per se igitur expeditur. eademque omnium virtutum causa, atque sententia est. atque etiam si emolumentis, non sua sponte virtus expenditur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. ut enim quisque maxime ad suum commodum refert quaecumque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum, cui referunt gratiam, cernunt

grati? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deferendus et abjiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus: quo quid potest dici immanius? quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et aequalitas, et justitia, per se expetenda. quod ni ita est, omnino justitia nulla est. id enim injustissimum ipsum est, justitiae mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid¹⁹ de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiaene metu non esse petulantes: an legum et judiciorum? innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant? et ut rumorem bonum colligant, erubescunt, et pudet impudica loqui? ac me nimirum istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi iudicio ipso notatum, putant. quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, cum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut

vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis: animi deformitas non habebit?cujus turpitudine ex ipsis vitiis facillime percipi potest. quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate et stultitia dici potest? quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus; propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest.postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quae et, cum adsunt, perparva sunt; et, quam diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest. an (quod turpissimum dictu est) voluptatem? at in ea quidem spernenda et repudianda, virtus vel maxime cernitur. videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem.

QUINTUS. quo tandem?

libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. MARCUS. ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus apiscendi causa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen judicandam. ATTICUS. quâ istud fieri potest, L. Gellio mortuo? MARCUS. quid tandem id ad rem? ATTICUS. quia me Athenis audire ex Phaetro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum pro consule ex praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere, posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. MARCUS. joculari istud quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum: sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. ATTICUS. quo tandem istuc modo? MARCUS. quia de re una solum dissident, de caeteris mirifice congruunt. ATTI-

CUS. ain' tandem? unane est solum diffensio? MARCUS. quae quidem ad rem pertineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint: hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. ATTICUS. perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quae dirimat omnia? MARCUS. probe quidem sentis, si re, ac non verbis dissiderent. ATTICUS. ergo assentiris Antiocho familiari meo, (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. MARCUS. vir iste fuit ille quidem prudens et acutus, et in suo genere perfectus, mihi que, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. ATTICUS. quî istud tandem vides? MARCUS. quia, si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse diceret, quod honestum esset, malumque, quod turpe; caeteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse: valde a Xenocrate

et Aristotele, et ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, et de omni vivendi ratione dissensio. nunc vero cum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat: item dedecus, quod illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas: paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus: in qua quoniam usucapionem XII tabulae inter quinque pedes esse voluerunt, depasce veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex iis tres arbitri fines regemus. QUINTUS. quamnam igitur sententiam dicimus? MARCUS. requiri placere terminos, quos Socrates pegerit: iisque parere. QUINTUS. praeclare, frater, jam nunc a te verba usurpantur civilis juris et legum: quo de genere exspecto disputationem tuam. nam ista quidem magna dijudica-

tio est, ut ex te ipso saepe cognovi. sed certe res ita se habent, ut ex natura vivere, summum bonum sit, id est, vita modica, et apta virtute perfrui : aut naturam sequi, et ejus quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tanquam lege vivere. quapropter hoc judicari nescio an unquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod

22 suscepimus, perfecturi simus. ATTICUS. at ego huc declinabam nec invitus. QUINTUS. licebit alias : nunc id agamus, quod coepimus, cum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. MARCUS. prudentissime, Quinte, dicis : nam quae a me adhuc dicta sunt, *** QUINTUS. nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas, nec plebiscita desidero : sed te existimo cum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. MARCUS. est hujus vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas : atque utinam esset etiam

facultatis meae! sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem, legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit: a cujus amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. haec enim una nos cum caeteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmetipsos nosceremus: cujus praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. nam qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet, et sentiet: et, cum se ipse perspexerit, totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principio rerum omnium quasi adumbratas intelligentias animo ac

mente conceperit: quibus illustratus, sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore. Nam cum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura conjunctos, suos duxerit, cultumque deorum, et puram religionem susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, et rejicienda contraria: quae virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici, aut excogitari poterit beatius? idemque cum caelum, terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quò recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit, seseque non unis circumdatum moenibus, popularem alicujus definiti loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magni-

ficentia rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturae, dii immortales! quàm ipse se noscet; quod Apollo praecepit Pythius? quàm contemnet, quàm despiciet, quàm pro nihilo putabit ea, quae vulgo ducuntur amplissima? Atque²⁴ haec omnia, quasi sepimento aliquo, valabit differendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. cumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros: qua praecepta salutis et laudes apte ad persuadendum edat suis civibus: qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos: factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. quae cum tot restantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est, educatrixque sapientia.

LIBER PRIMUS.

41

ATTICUS. laudata quidem a te graviter et vere. sed quorsus hoc pertinet? MARCUS. primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cujus studio teneor, quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. ATTICUS. vero facis et merito, et ipse: fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS.

ATTICUS. sed visne, quoniam et satis jam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quae est in Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliqua demus operam, sedentes? MARCUS. sane quidem. nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive aut scribo, aut lego. ATTICUS. equidem qui nunc primum huc venerim, fatiari non queo: magnificasque villas, et pavimenta marmorea, et laqueata tecta contemno. ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non cum haec videat, irriferit? itaque, ut tu paulo ante de lege et de jure differens, ad naturam referebas omnia, sic in his ipsis rebus, quae ad quietem animi delectationemque quae-

LIBER SECUNDUS. 43

runtur, natura dominatur. quare antea mirabar, (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam: idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari. nunc contra miror, te, cum Roma absis, usquam potius esse. MARCUS. ego vero, cum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor; raro autem licet. sed nimirum me alia quoque causa delectat, quae te non attingit ita. ATTICUS. quae tandem ista causa est? MARCUS. quia, si verum dicimus, haec est mea, et hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima: hinc sacra, hinc genus, hinc majorum multa vestigia. quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris nostri studio; qui cum esset infirma valetudine, hinc fere aetatem egit in literis. sed hoc ipso in loco cum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem

etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. ATTICUS. ego vero tibi istam² justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicio modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adsunt vestigia. me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. MARCUS. gaudeo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse. ATTICUS. equidem me cognosse admodum gaudeo. sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est illa una patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit

LIBER SECUNDUS. 45

patria non Roma, sed Tusculum. MARCUS. ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, cum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. itaque, cum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris: ut vestri Attici, priusquam Theseus eosdem migrare ex agris, et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et Sunii erant iidem et Attici: sic nos et eam patriam ducimus, ubi nati; et illam, qua excepti sumus. sed necesse est, caritate eam praestare in qua reipublicae nomen et universae civitatis est: pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere, et quasi consecrare debemus. dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. itaque ego hanc meam esse patriam prorsus nunquam negabo, dum illa sit major, et haec in ea contineatur. ATTICUS. recte igitur Magnus ille noster, me audiente, posuit in iudicio, cum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias

agere posse, quod ex eo duo sui conserva-
tores exstitissent : ut jam videar adduci,
hanc quoque, quae te procreavit, esse pa-
triam tuam. sed ventum in insulam est.
hac vero nihil est amoenius. etenim hoc
quasi rostro funditur Fibrenus, et divisus
aequaliter in duas partes latera haec allu-
it, rapideque dilapsus cito in unum con-
fluit, et tantum complectitur, quod satis
sit modicae palæstrae loci. quo effecto,
tanquam id habuerit operis ac muneris, ut
hanc nobis efficeret sedem ad disputan-
dum, statim praecipitat in Lirem, et, qua-
si in familiam patriciam venerit, amittit
nomen obscurius, Liremque multo geli-
diorem facit. nec enim ullum hoc frigi-
dus flumen attigi, cum ad multa accessse-
rim, ut vix pede tentare id possim : quod
in Phaedro Platonis facit Socrates. MAR-
CUS. est vero ita : sed tamen huic amoe-
nitati, quemadmodum ex Quinto saepe
audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil,
opinor, concesserit. QUINTUS. est ita,
ut dicis : cave enim putes Attici nostri A-
maltheo platanisque illis quidquam esse
praeclarius. sed, si videtur, confidamus
hic in umbra, atque ad eam partem ser-

LIBER SECUNDUS. 47

monis, ex qua egressi sumus, revertamur.

MARCUS. praeclare exigis, Quinte. at ego effugisse arbitrabar: et tibi horum nihil deberi potest. QUINTUS. ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

MARCUS.

A Jove Musarum primordia,
sicut in Arati carmine orsi sumus. QUINTUS. quorsum istuc? MARCUS. quia nunc itidem ab eodem, et a caeteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. QUINTUS. optime vero, frater: et fieri sic decet. MARCUS. videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, cum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus, quo jura nobis definienda sint. QUINTUS. fane quidem, hercule: et est ista recta docendi via. MARCUS. hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi, prohibendique sapientia. ita principem legem illam et

ultimam, mentem esse dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis dei : ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata. est enim ratio, mensque sapientis, ad jubendum, et ad deterrendum idonea. QUINTUS. aliquoties jam iste locus a te tactus est : sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet : ne aestus nos consuetudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. MARCUS. a parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN IUS VOCAT, atque ejusmodi alias, leges nominare. sed vero intelligi sic oportet, et haec, et alia jussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi : quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius, caelum atque terras tuentis et regentis dei. neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque fanciendis habere : nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interscindi juberet, idcirco minus Coclitem illum rem

gessisse tantam, fortitudinis lege atque imperio putabimus; nec, si regnante Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans: quae non tum denique incipit lex esse, cum scripta est, sed tum, cum orta est: orta autem simul est cum mente divina. quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum, et ad vetandum, ratio est
 5 recta summi Jovis. **QUINTUS.** assentior, frater, ut quod est rectum, verum quoque sit, neque cum literis, quibus scita scribuntur, aut oriatur, aut occidat. **MARCUS.** ergo ut illa divina mens, summa lex est; item cum in homine est perfecto, et in mente sapientis. quae sunt autem varie, et ad tempus descripta populi, favore magis, quam re, legum nomen tenent. omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. constat profecto ad salutem civum, civitatumque incolumitatem, vitam-

que hominum quietam et beatam, conditas esse leges: eosque, qui primum ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illa adscriptis susceptisque, honeste beateque viverent: quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt. ex quo intelligi par est, eos, qui perniciofa et injusta populis jussa describerint, cum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam justi, et juris legendi. quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent; quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? **QUINTUS.** ac maximis quidem. **MARCUS.** lege autem carens civitas, anne ob ipsum habenda nullo loco? **QUINTUS.** dici aliter non potest. **MARCUS.** necesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. **QUINTUS.** prorsus assentior. **MARCUS.** quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam

LIBER SECUNDUS. 51

si latrones aliqua confessu suo sanxerint? nam neque medicorum praecepta dici vere possent, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint: neque in populo lex, cuicumodi fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. ergo est lex justorum injustorumque distinctio, ad illam antiquissimam, et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. QUINTUS. praeclare intelligo: nec vero jam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. MARCUS. igitur tu Titias et Apuleias leges nullas putas? QUINTUS. ego vero ne Livias quidem. MARCUS. et recte, quae praesertim uno versiculo senatus, puncto temporis, sublatae sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. QUINTUS. eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae nunquam abrogentur? MARCUS. certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt. sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui

princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum; ut priusquam ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam. quod idem et Zaleucum, et Charondam fecisse video; cum quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicae causa leges civitatibus suis scripserint, quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. **QUINTUS.** quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? **MARCUS.** at Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant: commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem. loquimur, quod traditum est. Sit igitur jam hoc a principio⁷ persuasum civibus, dominos esse omnium rerum, ac moderatores deos: eaque quae gerantur, eorum geri ditione, ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri: et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri: piorumque et impiorum habere ratio-

nem. his enim rebus imbutae mentes, haud sane abhorrebunt ab utili, et a vera sententia. quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare quî decet? cumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia; nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum: rationem inesse in ea confitendum est. utiles esse autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur jurejurando; quantae salutis sint foederum religiones; quàm multos divini supplicii metus a scelere revocarit; quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? habes legis prooemium: sic enim hoc appel-

lat Plato. QUINTUS. habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille: nihil enim tam dissimile est, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. unum illud mihi videris imitari, orationis genus. MARCUS. vellem fortasse: quis enim id potest, aut unquam poterit imitari? nam sententias interpretari perfacile est. quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. quid enim negotii est, eadem prope verbis iisdem conversa dicere? QUINTUS. prorsus assentior. verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. sed jam exprome, si placet, istas leges de religione. MARCUS. expromam equidem, ut potero: et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. QUINTUS. quidnam id est? MARCUS. sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. leges autem a me edentur non perfectae: nam esset infinitum: sed

LIBER SECUNDUS. 55

ipsae summae rerum atque sententiae.

QUINTUS. ita vero necesse est. quare audiamus. MARCUS. ' AD divos ade-
' unto caste. PIETATEM adhibento. O-
' PES amovento. QUI secus faxit, deus
' ipse vindex erit. SEPARATIM nemo
' habessit deos: neve novos, sed ne adve-
' nas, nisi publice adscitos, privatim co-
' lunto. CONSTRUCTA a patribus delu-
' bra habento. LUCOS in agris habento,
' et larum sedes. RITUS familiae patrum-
' que servant. DIVOS, et eos, qui cae-
' lestes semper habiti, colunto, et ollos,
' quos endo caelo merita vocaverint, Her-
' culem, Liberum, Aesculapium, Casto-
' rem, Pollucem, Quirinum. AST olla,
' propter quae datur homini adscensus in
' caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem,
' Fidem, earumque laudum delubra fun-
' to. NEC ulla vitiorum sacra solennia
' obeunto. FERIIS jurgia amovento, e-
' asque in famulis, operibus patratis, ha-
' bento. ITAQUE, ut ita cadat in annu-
' is amfractibus, descriptum esto. CER-
' TASQUE fruges, certasque baccas sa-
' cerdotes publice libanto: hoc certis sa-
' crificiis, ac diebus. ITEMQUE alios

‘ ad dies ubertatem lactis, foetusque ser-
‘ vanto. ID quod ne committi possit, ad
‘ eam rem et rationem, cursus annuos sa-
‘ cerdotes finiunto. QUAEQUE quoique
‘ divo decorae grataeque sint hostiae, pro-
‘ vidento: divisque aliis alii sacerdotes,
‘ omnibus pontifices, singulis flamines
‘ funto. VIRGINES Vestales in urbe
‘ custodiunto ignem foci publici sempiternum. QUOQUE haec privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. EORUM autem duo genera funto; unum, quod praesit caeremoniis et sacris: alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatum effata incognita, cum senatus populusque adsciverit. INTERPRETES autem Jovis optimi maximi publici augures signis et auspiciis postea vidento: disciplinam tenento. SACERDOTES vineta virgetaque, et salutem populi auguranto. QUIQUE agent rem duelli, quique popularem, auspicium praemonento, ollique obtemperanto. DIVORUMQUE iras providento, iisque apparento. CAELIQUE fulgura regionibus ratis temperanto: urbemque,

' et agros, et templa liberata, et effata ha-
 ' bento: quaeque augur injusta, nefasta,
 ' vitiosa, dira defixerit, irrita infectaque
 ' sunt: quique non paruerit, capitale ef-
 9 ' to. FOEDERUM, pacis, belli, in-
 ' duciarum oratores, feciales, iudices duo
 ' sunt. BELLO disceptanto. PRODI-
 ' GIA, portenta ad Etruscos et haruspices,
 ' si senatus jusserit, deferunt: E-
 ' truriaque principes disciplinam doceto.
 ' QUIBUS divis creverint, procuranto:
 ' iidemque fulgura atque obstita pianto.
 ' NOCTURNA mulierum sacrificia ne sun-
 ' to, praeter olla, quae pro populo rite fi-
 ' ant. NEVE quem initiant, nisi ut asso-
 ' let Cereri, Graeco sacro. SACRUM
 ' commissum, quod neque expiari poterit,
 ' impie commissum est: quod expiari
 ' poterit, publici sacerdotes expianto.
 ' LUDIS publicis, quod sine curriculo
 ' et sine certatione corporum fiat, po-
 ' pularem laetitiam in cantu et fidibus,
 ' et tibiis moderanto: eamque cum divum
 ' honore jungunto. EX patriis ritibus
 ' optima colunto. PRAETER Idaeae
 ' matris famulos, eosque iustis diebus, ne
 ' quis stipem cogito. SACRUM, sacrove

‘commendatum qui clepserit rapseritque,
‘parricida esto. PER JURII poena divina
‘exitium; humana, dedecus. INCESTUM
‘pontifices supremo supplicio sanciunto.
‘IMPIUS ne audeto placare donis iram
‘deorum. CAUTE vota reddunto. POE-
‘NA violati juris esto. NE quis agrum
‘consecrato. AURI, argenti, eboris sa-
‘crandi modus esto. SACRA privata, per-
‘petua manento. DEORUM manium
‘jura, sancta funto. HOS leto datos, di-
‘vos habento. SUMPTUM in ollos luc-
‘tumque minuunto.’ ATTICUS. con-¹⁰
clusa quidem est a te magna lex, sane
quam breviter: et, ut mihi quidem vi-
detur, non multum discrepat ista consti-
tutio religionum a legibus Numae, no-
strisque moribus. MARCUS. an censes,
cum in illis de republica libris persua-
dere videatur Africanus, omnium re-
rum publicarum nostram veterem illam
fuisse optimam, non necesse esse opti-
mae reipublicae leges dare consentaneas?
ATTICUS. immo prorsus ita censeo.
MARCUS. ergo adeo expectatae leges,
quae genus illud optimum reipublicae
contineant: et, si quae forte a me hodie

LIBER SECUNDUS. 59

rogabuntur, quae non sint in nostra re-
publica, nec fuerint, tamen erant fere in
more majorum, quum, ut lex, valebat.

ATTICUS. suade igitur, si placet, istam
ipsam legem, ut ego, UTI ROGAS, pos-
sim edicere. MARCUS. ain' tandem, At-
tice, non es edicturus aliter? ATTICUS.
prorsus majorem quidem rem nullam scis-
cam aliter. in minoribus, si voles, remit-
tam hoc tibi. MARCUS. atque mea qui-
dem sententia est. at, ne longum fiat,
videte. ATTICUS. utinam quidem! quid
enim agere malumus? MARCUS. caste
jubet lex adire ad deos, animo videlicet,
in quo sunt omnia: nec tollit castimoni-
am corporis: sed hoc oportet intelligi,
cum multum animus corpori praestet;
observeturque, ut casto corpore adeatur,
multo esse in animis id servandum magis.
nam illud vel adspersione aquae, vel die-
rum numero tollitur: animi labes nec di-
uturnitate vanescere, nec amnibus ullis
elui potest. quod autem Pietatem adhibe-
ri, Opes amoveri jubet: significat probi-
tatem gratam esse deo; sumptum esse re-
movendum. quid est enim, cum pauper-
tatem divitiis etiam inter homines esse ae-

qualem velimus, cur eam, sumptu ad sacra adhibito, deorum aditu arceamus? praesertim cum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. quod autem non iudex, sed Deus ipse **VINDEX** constituitur; praesentis poenae metu religio confirmari videtur. suosque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas caeremonias etiam sacerdotibus. nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerunt ipsi. patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. Melius Graeci, atque nostri: ^{II} qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. affert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: siquidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime et pietatem, et religionem versari in animis, cum rebus divi-

nis operam daremus: et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quae cerneantur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxime religiosi. est enim quadam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. eandemque rationem luci habent in agris. neque ea, quae a maioribus prodita est cum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larum repudianda est. jam ritus familiae patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et caeteros, collex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt; ut illa qui habeant, (habent autem omnes boni) deos ipsos in animis suis collocatos putent. nam illud vitiosum Athenis, quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fece-

runt Contumeliae fanum et Impudentiae. virtutes enim, non vitia consecrare decet. araque vetus stat in Palatio, Febris: et altera Exquiliis, Malae Fortunae: quae omnia ejusmodi detestanda et repudianda sunt. quod si fingenda nomina Vicae Potae, fingenda potius a vincendo, atque potiundo, sistendoque cognomina Statoris, et invicti Jovis: rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae: quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: fortunaque sit vel 'hujusce diei,' nam valet in omnes dies; vel Respiciens, ad opem ferendam; vel Fors, in quo incerti casus significantur magis; vel Primigenia, a gignendo comes. tum *** Feriarum¹² festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum; in servis, operum et laborum; quas compositor anni conferre debet et ad perfectionem operum rusticorum. quod tempus, ut sacrificiorum libamenta servantur, foetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est: quod institutum perite a Numa, posteriorum

LIBER SECUNDUS. 63

pontificum negligentia dissolutum est. jam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui foeminis. plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi juris, et confitendarum religionum facultatem afferunt. cumque Vesta, quasi focus urbis, ut Graeco nomine est appellata, (quod nos prope idem Graecum interpretatum nomen tenemus) conspecta sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura foeminarum omnem castitatem pati. quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice praesunt, religioni privatae satisfacere non possint. continet enim, reipublicae consilio et auctoritate optimatum semper populum indigere. descriptioque sacerdotum nullum justae religionis genus praetermittit. nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint solennibus: ad interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne

esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nossent. maximum autem et praestantissimum in republica jus est augurum, et cum auctoritate conjunctum. neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. quid enim majus est, si de jure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi jus, aut dare, aut non dare? quid? legem, si non jure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil foris per magistratus gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam probari? ATTICUS. a-¹³
ge, jam ista video, fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio; (nam eorum ego in libros incidi)

LIBER SECUNDUS. 65

cum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicae composita; alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. hac tu de re, quaero quid sentias. MARCUS. egone? divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, esse cenſeo, et hujus hanc ipsam partem, quae est in avibus caeterisque signis disciplinae nostrae; quod, cum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video cur esse divinationem negem. sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. jam vero per multorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse. neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetu-

stas ea certa esse docuisset: nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit jam et vetustate et negligentia. itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat unquam in nostro collegio fuisse: neque illi, qui esse etiam nunc putat. quae mihi videtur apud majores fuisse dupliciter, ut ad reipublicae tempus nonnunquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. ATTICUS. credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. sed redde caetera. MARCUS. reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur enim de jure belli: ¹⁴ in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, jus ut plurimum valet, et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sancimus. jam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. ATTICUS. assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. MARCUS. at vero, quod sequitur, quo-

LIBER SECUNDUS. 67

modo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. ATTICUS. quid tandem est? MARCUS. de nocturnis sacrificiis mulierum. ATTICUS. ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege sollenni sacrificio ac publico. MARCUS. quid ergo aget Iacchus Eumolpidaeque vestri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. ATTICUS. excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. MARCUS. ego vero excipiam. nam mihi cum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse, atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem, et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. quid autem mihi displiceat in nocturnis, poëtae indicant comici. qua licentia Romae data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne impru-

dentiam quidem oculorum adjici fas fuit?
ATTICUS. tu vero istam Romae legem
rogato: nobis nostras ne ademeris. MAR-
CUS. ad nostra igitur revertor: quibus
profecto diligentissime fanciendum est,
ut mulierum famam multorum oculis lux
clara custodiat, initienturque eo ritu Ce-
reri, quo Romae initiantur. quo in ge-
nere severitatem majorum senatus vetus
auctoritas de Bacchanalibus, et consu-
lum, exercitu adhibito, quaestio ani-
madversioque declarat. atque omnia noc-
turna, ne nos duriores forte videamur,
in media Graecia Diagondas Thebanus
lege perpetua sustulit. novos vero deos,
et in his colendis nocturnas pervigilati-
ones sic Aristophanes, facetissimus poëta
veteris comoediae, vexat, ut apud eum
Sabazius, et quidam alii dii peregrini ju-
dicati, e civitate ejiciantur. publicus au-
tem sacerdos imprudentiam consilio ex-
piatam metu liberet; audaciam in admit-
tendis religionibus foedis damnet, atque
impiam judicet. jam ludi publici quoni-
am sunt cavea circoque divisi; sint cor-
porum certationes, cursu, et pugilatione,
luctatione, curriculisque equorum usque

LIBER SECUNDUS. 69

ad certam victoriam circo constitutis :
 cavea, cantu, voce ac fidibus et tibiis ;
 dummodo ea moderata sint, ut lege prae-
 scribitur. assentior enim Platoni, nihil
 tam facile in animos teneros atque mol-
 les influere, quam varios canendi sonos.
 quorum dici vix potest quanta sit vis in
 utramque partem. namque et incitat lan-
 guentes, et languefacit excitatos, et tum
 remittit animos, tum contrahit : civita-
 tumque hoc multarum in Graecia inter-
 fuit, antiquum vocum servare modum :
 quarum mores lapsi ad mollitiem, pariter
 sunt immutati cum cantibus : aut hac dul-
 cedine corruptelaque depravati, ut qui-
 dam putant ; aut, cum severitas eorum
 ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus
 animisque mutatis etiam huic mutationi
 locus. quamobrem ille quidem sapien-
 tissimus Graeciae vir, longeque doctissi-
 mus, valde hanc labem veretur. negat
 enim mutari posse musicas leges sine mu-
 tatione legum publicarum. ego nec tam
 valde id timendum, nec plane contem-
 nendum puto. illa quidem, quae sole-
 bant quondam compleri severitate jucun-
 da Livianis et Naevianis modis ; nunc,

ut eadem exsultent, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torqueant. graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia longe providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis, malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedaemon nervos jussit, quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi. Deinceps in lege est, ut ¹⁶ de ritibus patriis colantur optimi: de quo cum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent; oraculum editum est, 'eas quae essent in more majorum.' quo cum iterum venissent, majorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis: respondit, 'optimum.' et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum. stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus: implet enim superstitione animos, et exhaurit domos. sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commenda-

LIBER SECUNDUS. 71

tum : quod et nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur ; et Atheniensis Clisthenes Junoni Samiae, civis egregius, cum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. sed jam de perjuriis : de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. ‘ donis impii ne placare audeant deos,’ Platonem audiant ; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, cum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. poena vero violatae religionis justam recusationem non habet. quid ego hic sceleratorum utar exemplis ? quorum sunt plenae tragoediae. quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur : tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo : velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. * * * Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum jura polluta sunt : vexati nostri Lares familiares : in eorum sedibus exae-

dificatum templum licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat. circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. nos, qui illam custodem urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, judicia senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus: quo quid accidere potuit homini praeclarius? quorum scelere religiones tum prostratae afflictataeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati jacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt, et praeter caeteros in omni religione impii, non solum vita cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura ac justis exsequiarum caruerunt. **QUINTUS.** equidem ista agnosco, frater, et meritas diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. **MARCUS.** non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione

judicii, hominum miseras ponderamus : quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. sceleris autem est poena tristis: et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. vidimus eos, qui nisi odissent patriam, nunquam inimici nobis fuissent, ardentes cum cupiditate, tum metu, tum conscientia: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum. reprimam jam, et non insequar longius; eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. tantum ponam, erui duplicem poenam esse divinam, quod constaret et ex vexandis vivorum animis; et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur. ¹⁸ ‘Agri autem ne consecrentur,’ Platoni prorsus assentior: qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur. ‘terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deorum omnium est: quocirca ne quis iterum idem consecrato. aurum autem et argentum in urbibus et privatim, et in fanis invidiosa res est. tum ebur ex inani corpore extractum, haud fatis ca-

‘stum donum deo. jam aes atque ferrum,
‘duelli instrumenta, non fani. ligneum
‘autem quodque voluerit, uno e ligno
‘dedicato, itemque lapideum, in delu-
‘bris communibus. textile ne operosius,
‘quam mulieris opus menstruum. color
‘autem albus, praecipue decorus deo est
‘tum in caeteris, tum maxime in tex-
‘tili. tincta vero absint, nisi a bellicis
‘insignibus. divinissima autem dona, a-
‘ves et formae ab uno pictore uno ab-
‘solutae die: itemque caetera hujus ex-
‘empli dona sunt.’ haec illi placent:
sed ego caetera non tam restricte praefi-
nio, vel hominum vitiis, vel subsidiis tem-
porum victus. terrae cultum seignorem
suspicio fore, si ad eam tuendam, ferro-
que subigendam, superstitionis aliquid ac-
cesserit. ATTICUS. habeo ista. nunc de
sacris perpetuis, et de manium jure restat.
MARCUS. ô miram memoriam, Pompo-
ni, tuam! at mihi ista exciderant. ATTICUS.
ita credo: sed tamen hoc magis eas
res et meministi et exspecto, quod et ad pon-
tificium jus et ad civile pertinent. MARCUS.
vero; et apertissima sunt istis de re-
bus et responsa et scripta multa: et ego in

hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile nostrum: sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quaeque pars juris; ut non difficile sit, qui paulum modo ingenio possit moveri, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, ejus tenere jus, cum scias a quo

19 sit capite repetendum. Sed jurisconsulti, siue erroris objiciendi causa, quo plura et difficiliora scire videantur: siue, quod similis veri est, ignorance docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quaedam ars etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinita dispartiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo, et iidem juris peritissimi? saepe, inquit Publilii filius, ex patre audiui, pontificem neminem bonum esse, nisi qui jus civile cognosset. totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino? ergo, quod cum religione conjunctum est. id autem quantulum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et

si quid ejusmodi est. cur igitur haec tanta facimus, cum caetera parva sint? de sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege posui, 'perpetua' sint 'sacra.' hoc uno posito, haec jura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut, ne morte patrisfamilias sacrorum memoria occideret, iis essent ea adjuncta, ad quos ejusdem morte pecunia venerit. hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri. quaeruntur enim, qui adstringantur sacris. heredum causa justissima est: nulla est enim persona, quae ad vicem ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. deinde qui morte testamentove ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. id quoque ordine: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae ejus fuerint cum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. quarto, si nemo sit qui ullam rem ceperit; de creditoribus ejus, qui plurimum servet. extrema illa persona est, ut

is,
bue
hab
20 Ha
des
ver
stri
ten
pec
per
igi
po
lur
scr
Sc
sta
m
re
ma
et
q
ra
fi
p
tu
re
fi

is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, perinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

²⁰ Haec nos a Scaevola didicimus; non ita descripta ab antiquis. nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi: hereditate: aut, si maiorem partem pecuniae capiat: aut, si major pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. sed pontificem sequamur. videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt: iisdemque ferias et caeremonias adscribendas putant. atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est partitio: ut, si in testamento deducta, scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. in donatione hoc iidem secus interpretantur: et quod paterfamilias in ejus donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. his propositis, quaestiunculae multae nascuntur: quas qui non intelligat, si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat. veluti si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur:

ac post de ejus heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cujus ipse heres esset, praetermissum fuisset: eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quàm heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari. quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredem testamenti solvat; propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset. Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae pontifices maximi, et homines, meo quidem iudicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis. civilis enim juris scientia pontificium quodam modo tollitis. nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta sunt. itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. placuit P. Scaevolae et Cornelio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, sacris alligari. habeo jus

pontificium. quid huc accessit ex jure civili? partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisse, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. superiores dicebant, qui quid cepisset, adstringi. rursus sacris liberantur. hoc vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur; sitque ea non * * * * doctum hominem sane, cujus fuit Accius per familiaris: sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. hostia autem maxima parentare, pietati esse adjunctum putabat. Jam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse; idque apud majores nostros A. Torquatus in gente Popilia judicavit. nec vero tam de-

nicales, quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortui, quam caeterorum caelestium quieti dies, Feriae nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent, eas in eos dies conferre jus, quibus neque ipsius, neque publicae feriae sint: totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem caeremoniamque declarat. neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae; quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os rejectum terrae obtegatur; quaeque in porca contracta jura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. at mihi quidem antiquissimum sepulturae genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm, quasi operimento matris obducitur. eodemque ritu in eo sepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem, dissipari jussit Sylla victor, acerbior odio

LIBER SECUNDUS. 81

incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. declarat enim Ennius de Africano, 'hic est ille situs.' vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta et corpus incensum est. et quod nunc communiter in omnibus sepultis penitus, humati dicuntur: id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret: eumque morem jus pontificale confirmat. nam priusquam in eos injecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. injecta gleba, tum et illic humatus est, et gleba vocatur: ac tum denique multa religiosa jura complectitur. itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco foemina piaculum pati: si in mari mortuus esset, eadem, praeter piaculum et
²³ferias. ATTICUS. video, quae sint in pontificio jure. sed quaero, quidnam sit in le-

gibus. MARCUS. pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulcrorum. 'hominem mortuum,' inquit lex in XII tabulis, 'in urbe ne sepelito, neve urito.' credo, vel propter ignis periculum. quod autem addit, 'neve urito,' indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. ATTICUS. quid, qui post XII in urbe sepulti sunt, clari viri? MARCUS. credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolae, ut Tiberio, quod eorum posteris jure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa, soluti legibus, consecuti sunt. sed in urbe sepeliri lex vetat. sic decretum a pontificum collegio, non esse jus in loco publico fieri sepulcrum. nostis extra portam Collinam, aedem Honoris: et aram in eo loco fuisse, memoriae proditum est. ad eam cum lamina esset inventa, et in ea scriptum, DOMINA HONORIS: ea causa fuit aedis hujus dedicandae. sed cum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata reli-

LIBER SECUNDUS. 83

gione obligari. jam caetera in XII minuendi sumptus lamentationesque fune-
ris, translata de Solonis fere legibus. 'hoc
' plus, inquit, ne facito. rogum ascia
' ne polito.' nostis, quae sequuntur.
discebamus enim pueri XII, ut carmen
necessarium: quas jam nemo discit. exte-
nuato igitur sumptu, tribus riciniis, et
vinculis purpurae, et decem tibicinibus,
tollit etiam lamentationem. 'mulieres
' genas ne radunto, neve lessum funeris
' ergo habento.' hoc veteres interpretes,
Sex. Aelius, L. Acilius non satis se in-
telligere dixerunt, sed suspicari vestimen-
ti aliquod genus funebris: L. Aelius,
lessum, quasi lugubrem ejulationem, ut
vox ipsa significat. quod eo magis judico
verum esse, quia lex Solonis id ipsum ve-
tat. haec laudabilia, et locupletibus fere
cum plebe communia. quod quidem ma-
xime e natura est, tolli fortunae discrimen
24 in morte. Caetera item funebria, quibus
luctus augetur, Duodecim sustulerunt.
'homini, inquit, mortuo ne ossa legito,
' quo post funus faciat.' excipit bellicam
peregrinamque mortem. haec praeterea
sunt in legibus de unctura; quibus 'servilis

‘unctura’ tollitur, omnisque Circumpotatio. quae et recte tolluntur, neque tollerentur, nisi fuissent. ‘ne sumptuosa re-
‘sperſio, ne longae coronae, nec acerrae’ praetereantur. illa jam ſignificatio eſt, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod ‘coronam virtute partam,’ et ei, qui peperiffet, et ejus parenti, ſine fraude eſſe lex impoſitam jubet. credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures ſternerentur: id quoque ne fieret, lege ſanctum eſt. qua in lege cum eſſet, ‘neve aurum addito,’ quam humane excipit altera lex, ‘quod auro dentes
‘vinci eſcunt, aſt im cum illo ſepelire
‘urereve, ſe fraude eſto.’ et ſimul illud videtote aliud habitum eſſe, ſepelire, et urere. duae ſunt praeterea leges de ſepulcris: quarum altera privatorum aedificiis, altera iſſis ſepulcris cavet. nam quod ‘rogum buſtumve novum’ vetat
‘propius ſexaginta pedes adjici aedes alienas, invito domino:’ incendium videtur arcere. quod autem Forum, id eſt, veſtibulum ſepulcri, Buſtumve, ‘uſucapi’ vetat: tuetur jus ſepulcrorum. haec habemus in Duodecim: ſane ſecundum na-

turam, quae norma legis est. reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus. 'honoratorum virorum laudes in concione memorantur, easque etiam cantu ad tibicinem prosequuntur: ' cui nomen Neniae: quo vocabulo etiam Graeci cantus lugubres nominant. QUINTUS. gaudeo nostra iura ad naturam accommodari: majorumque sapientia admodum delector. MARCUS. sed credo, Quinte, ut caeteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri. quos enim ad sumptus progressa jam ista res sit, in C. Figuli sepulcro vides. sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem: alioquin multa exstarent exempla majorum. nostrae quidem legis interpretes, quo capite jubentur sumptus et luctum remove a deorum manium jure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. nam et Athenis jam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permanfit, hoc jus terra humandi: quam cum proximi injecerant, obductaque terra erat, frugi-

bus obferebatur; ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur; solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. fequebantur epulae, quas inibant parentes coronati: apud quas de mortui laude, cum quid veri erat, praedicatum: nam mentiri nefas habebatur. ac iusta confecta erant. posteaquam, ut scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in undecimam tabulam coniecerunt. nam de tribus riciniis, et pleraque alia Solonis sunt: de lamentis vero expressa verbis sunt, ‘mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.’ De sepulcris autem nihil est²⁶ apud Solonem amplius, quam, ‘ne quis ca deleat, neve alienum inferat:’ poenaeque est, ‘si quis bustum’ (nam id puto appellari *τύμβον*) ‘aut monumentum,’ inquit, ‘aut columnam violarit, dejectur, fregerit.’ sed post aliquanto propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, ‘ne quis sepulcrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint

LIBER SECUNDUS. 87

‘ triduo.’ neque id opere testorio exor-
nari, nec Hermas hos, quos vocant, lice-
bat imponi ; nec de mortui laude, nisi in
publicis sepulturis ; nec ab alio, nisi qui
publice ad eam rem constitutus esset, dici
licebat. sublata etiam erat celebritas vi-
rorum ac mulierum, quo lamentatio mi-
nueretur. habet enim luctum concursus
hominum. quocirca Pittacus omnino ac-
cedere quemquam vetat in funus aliorum.
sed ait rursus idem Demetrius, increbru-
isse eam funerum sepulcrorumque magni-
ficentiam, quae nunc fere Romae est.
quam cónsuetudinem lege minuit ipse. fu-
it enim hic vir, ut scitis, non solum eru-
ditissimus, sed etiam civis e republica ma-
xime, tuendaeque civitatis peritissimus.
iste igitur sumptum minuit non solum
poena, sed etiam tempore : ante lucem e-
nim iussit efferri. sepulcris autem novis
finivit modum : nam super terrae tumu-
lum noluit quid statui, nisi columellam
tribus cubitis ne altiore, aut mensam,
aut labellum : et huic procurationi certum
magistratum praefecerat. haec igitur A-
thenienses tui. sed videamus Platonem,
qui iusta funerum rejicit ad interpretes

religionum: quem nos morem tenemus.
de sepulcris autem dicit haec. 'vetat ex
' agro culto, eove, qui coli possit, ullam
' partem fumi sepulcro: sed, quae natu-
' ra agri tantummodo efficere possit, ut
' mortuorum corpora sine detrimento
' vivorum recipiat, ea potissimum ut com-
' pleatur: quae autem terra fruges fer-
' re, et, ut mater, cibos suppeditare pos-
' sit, eam ne quis nobis minuat, neve
' vivus, neve mortuus. exstrui autem ve-
' tat sepulcrum altius, quam quod quin-
' que diebus homines quinque absolve-
' rint: nec e lapide excitari plus, nec im-
' poni, quam quod capiat laudem mor-
' tui, incisam ne plus quatuor heroicis
' versibus; quos 'longos' appellat Enni-
' us.' habemus igitur hujus quoque auc-
toritatem de sepulcris summi viri: a quo
iterum funerum sumptus praefinitur ex
censibus a minis quinque usque ad mi-
nam. deinceps dicit eadem illa de immor-
talitate animorum, et reliqua post mor-
tem tranquillitate bonorum, poenis im-
piorum. habetis igitur explicatum om-
nem, ut arbitror, religionis locum. QUINTUS. nos vero, frater, et copiose quidem:

LIBER SECUNDUS. 89

sed perge ad caetera. MARCUS. pergam equidem : et quoniam libitum est vobis me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero ; hoc praesertim die. video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem ejus de legibus peroratam esse uno aestivo die. sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. id enim est profecto, quod constituta religione rempublicam contineat maxime. ATTICUS. tu vero dic, et istam rationem, quam coepisti, tene.

DE LEGIBUS

LIBER TERTIUS.

MARCUS. sequar igitur, ut institui, divinum illum virum: quem quadam admiratione commotus, saepius fortasse laudo, quam necesse est. ATTICUS. Platonem videlicet dicis. MARCUS. ipsum, Attice. ATTICUS. tu vero eum nec nimis valde unquam, nec nimis saepe laudaveris. nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. MARCUS. bene hercle faciunt. quid enim est elegantia tua dignius? cujus et vita, et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. ATTICUS. fane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. sed perge, ut coeperas. MARCUS. laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis gene-

LIBER TERTIUS. 91

ris sui laudibus. **ATTICUS.** sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. **MARCUS.** videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit, praescribatque recta, et utilia, et conjuncta cum legibus. ut enim magistratibus leges; ita populo praesunt magistratus: vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem; legem autem mutum magistratum. nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturae, (quod cum dico, legem a me dici, intelligi volo) quam imperium: sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. nam et hic Deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita² jussis supremæ legis obtemperat. Atque, ut ad haec citeriora veniam, et notiora nobis: omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. quod genus imperii primum ad homines justissimos et sapientissimos deferebatur, idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit. deinde etiam deinceps posteris prodebatur: quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. quibus

autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus: accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. magistratibus igitur opus est: sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest: quorum descriptione omnis rei publicae moderatio continetur. neque solum iis praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est: et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. itaque oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum: et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. nec vero solum ut obtemperarent obediuntque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus. noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. quae cum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. ATTICUS.

mihi vero et istud, et ordo iste rerum pla-
 3 cet. MARCUS. ' JUSTA imperia fun-
 ' to; iisque cives modeste, ac sine recusa-
 ' tione parento. MAGISTRATUS nec
 ' obedientem et noxium civem multa,
 ' vinculis, verberibusve coërceto: ni par,
 ' majorve potestas, populusve prohibef-
 ' sit: ad quos provocatio esto. CUM ma-
 ' gistratus judicassit inrogassitve; per po-
 ' pulum multae, poenae, certatio esto.
 ' MILITIAE ab eo, qui imperabit, pro-
 ' vocatio ne esto: quodque is, qui bellum
 ' geret, imperassit, jus ratumque esto.
 ' MINORES magistratus, partiti juris,
 ' plures in plera sunt. MILITIAE, qui-
 ' bus jussi erunt, imperanto, eorumque
 ' tribuni sunt. DOMI pecuniam publi-
 ' cam custodiunt: vincula fontium ser-
 ' vanto: capitalia vindicanto: aes, argen-
 ' tum, aurumve publice signanto: lites
 ' contractas judicanto: quodcumque se-
 ' natus creverit, agunto. SUNTOQUE
 ' aediles curatores urbis, annonae, ludo-
 ' rumque solennium: ollisque ad honoris
 ' amplioris gradum is primus adscensus
 ' esto. CENSORES populi aevitates, so-
 ' boles, familias, pecuniasque censento:

urbis templa, vias, aquas, aerarium,
vectigalia tuento: populi que partes in
tribus distribuunto: exin pecunias, ae-
vitates, ordines partiunto: equitum pe-
ditumque prolem describunto: caelibes
esse prohibento: mores populi regunto:
probrum in senatu ne relinquunto: bi-
ni sunt: magistratum quinquennium
habento: reliqui magistratus annui fun-
to: eaque potestas semper esto. JURIS
disceptator, qui privata iudicet, iudica-
rive jubeat, praetor esto. IS juris civilis
custos esto. HUIUS potestate pari, quot-
cumque senatus creverit populusve ius-
serit, tot sunt. REGIO imperio duo
sunt, iique praeuendo, iudicando, con-
sulendo praetores, iudices, consules ap-
pellantur. MILITIAE summum ius ha-
bento, nemini parento. OLLIS salus
populi suprema lex esto. EUNDEM ma-
gistratum, ni interfuerint decem anni,
ne quis capito. AEVITATEM annali
lege servanto. AST quando duellum
gravius, discordiaeve civium escunt, oe-
nus, ne amplius sex menses, si senatus
creverit, idem juris, quod duo consules,
teneto: isque a sinistra dictus, populi

' magister esto. **EQUITEM** cumque qui
 ' regat habeto pari jure cum eo, quicum-
 ' que erit juris disceptator. **AST** quando
 ' consul is est, magisterve populi; reliqui
 ' magistratus ne sunt. **AUSPICIA** pa-
 ' trum sunt: ollique ex se produnt, qui
 ' comitiatu creare consules rite possint.
 ' **IMPERIA**, potestates, legationes, cum
 ' senatus creverit populusve jusserit, ex
 ' urbe exeunt: duella justa juste gerun-
 ' to: focis parcunt: se et servos conti-
 ' nent: populi sui gloriam augent: do-
 ' mum cum laude redeunt: rei suae ergo
 ' ne quis legatus esto. **PLEBES** quos pro-
 ' se contra vim, auxilii ergo, decem cre-
 ' assit, tribuni ejus sunt: quodque ii pro-
 ' hibessint, quodque plebem rogassint, ra-
 ' tum esto: sanctique sunt: neve plebem
 ' orbam tribunis relinquunt. **OMNES**
 ' magistratus auspiciu judiciumque ha-
 ' bent: ex quois senatus esto. **EJUS**
 ' decreta rata sunt. **AST** ni potestas par
 ' majorve prohibessit, senatus consulta
 ' perscripta servant. **IS** ordo vitio va-
 ' cato: caeteris specimen esto. **CREA-**
 ' **TIO** magistratuum, judicia, populi jus-
 ' sa, vetita, cum suffragio conscribuntur,

‘ optimatibus nota, plebi libera sunt.
‘ AT si quid erit, quod extra magistra-
‘ tus coeratore oesus sit, qui coeret po-
‘ pulus creato, eique jus coerandi da-
‘ to. CUM populo patribusque agendi
‘ jus esto consuli, praetori, magistro po-
‘ puli equitumque, eique, quem produnt
‘ patres consulum rogandorum ergo:
‘ tribunisque, quos sibi plebes rogassit,
‘ jus esto cum patribus agendi: iidem,
‘ ad plebem, quod oesus erit, ferunto.
‘ QUAE cum populo, quaeque in patri-
‘ bus agentur, modica sunt. SENA-
‘ TORI, qui nec aderit, aut causa, aut
‘ culpa esto. Loco senator, et modo o-
‘ rato: causas populi teneto. VIS in po-
‘ pulo abesto. PAR majorve potestas plus
‘ valeto. AST qui turbassitur in agendo,
‘ fraus actoris esto. INTERCESSOR rei
‘ malae, salutaris civis esto. QUI agent,
‘ auspicia servanto: auguri publico pa-
‘ rento: promulgata, proposita, in aera-
‘ rio cognita, agunto: nec plus, quam de
‘ singulis rebus semel consulunto: rem
‘ populum docento: doceri a magistrati-
‘ bus privatisque patiunto. PRIVILE-
‘ GIA ne irroganto. DE capite civis, ni-

‘ si per maximum comitiatum, ollosque,
 ‘ quos censores in partibus populi local-
 ‘ sint, ne ferunto: donum ne capiunto,
 ‘ nec danto, neve petenda, neve gerenda,
 ‘ neve gesta potestate. quod quis earum
 ‘ rerum migrassit, noxiae poena par esto.
 ‘ CENSORIS fide legem custodiunto.
 ‘ PRIVATI ad eos acta referunto: nec eo
 5 ‘ magis lege liberi sunt.’ Lex recita-
 ta est. disce rem, et tabellam jubebo da-
 ri. QUINTUS. quam brevi, frater, in
 conspectu posita est a te omnium magis-
 tratum descriptio: sed ea paene nostrae
 civitatis: etsi a te paulum allatum est no-
 vi. MARCUS. rectissime, Quinte, ani-
 madvertis. haec est enim, quam Scipio
 laudat in libris, et quam maxime probat
 temperationem reipublicae; quae effici
 non potuisset, nisi tali descriptione ma-
 gistratum. nam sic habetote, magistrati-
 bus, iisque, qui praesint, contineri rem-
 publicam, et ex eorum compositione,
 quod cujusque reipublicae genus sit, in-
 telligi. quae res cum sapientissime mode-
 ratissimeque constituta esset a majoribus
 nostris, nihil habui, sane non multum,
 quod putarem novandum in legibus. A T-

TICUS. reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio.

MARCUS. faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo: et, ut institui, nostra jura attingam.

ATTICUS. istud maxime exspecto differendi genus. MARCUS. atqui pleraque sunt dicta in illis libris, cum de optima republica quaereretur. sed hujus loci de magistratibus sunt propria quaedam a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius. ATTICUS. ain' tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt?

MARCUS. non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine, et in primis erudito, Panaetio. nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica differebant. ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe. post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum, Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero institutus

ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum : ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus, huic rationi studioque non defuit. post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctissimos homines non nimis in republica versatos, multos commemorare possumus. qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile, praeter hunc, inveniri potest? ATTICUS. puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. sed perge, ut coeperas. MARCUS. quaesitum igitur ab illis est, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent : quod exactis regibus intelligo placuisse nostris majoribus. sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea non tam regni, quam regis vitiis, repudiatum est; nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus

imperabit. quare nec ephori Lacedaemone sine causa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. nam illud quidem ipsum, quod in jure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur: deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus.

QUINTUS. magnum dicis malum. nam, ista potestate nata, gravitas optimatum cecidit, convaluitque jus multitudinis.

MARCUS. non est ita, Quinte. non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est ***

‘Domum cum laude redeunto.’ nihil enim, praeter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus, neque a sociis reportandum. jam illud apertum profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicae causa. omitto quemadmodum isti se gerant atque gesse-

rint, qui legatione hereditates, aut syngraphas suas persequuntur. in hominibus est hoc fortasse vitium. sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator, legatus sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annum feci. ita turpitudine manet, diuturnitate sublata. sed jam, si placet, de provinciis decedatur, in urbemque redeatur. ATTICUS. nobis vero placet: sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. MARCUS. at vero, Tite, si pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius: nec laboriosius molestiusque provincia. sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae in republica nostra: de qua differi nihil necesse est. QUINTUS. at mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione, et ad seditionem

nem nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis, et obsessis urbis locis procreatum videmus. deinde cum esset cito ablegatus, tanquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque tetrior et foedior natus est. Quem enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: cum afflisset principum gravitatem, nunquam tamen conquievit. atque ut C. Flaminium, atque ea, quae jam prisca sunt, relinquam: quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules, quos et quantos viros! homo omnium infimus et fordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius in vincula conjecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis et iis fisis, quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? quid jam de Saturnini supplicio, reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro

potuit respublica? cur autem aut vetera, aut aliena proferamus potius, quam et nostra, et recentia? quis unquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret unquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunitium exacuisset in nos? quem cum homines scelerati ac perdit, non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. quod nobis quidem egregium, et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. sed ille quas strages edidit? eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae belluae, multorum inflammatus furoribus. quamobrem in ista quidem re vehementer Syllam probo, qui tribunis plebis sua lege injuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum caeteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunitia potestate taceo. nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. MARCUS. vi-

tia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. sed est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque selectio. nam isto quidem modo vel consulatus vituperio est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. nimia potestas est tribunorum plebis: quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae ducem quòd habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. at aliquando incenditur. et quidem saepe sedatur. quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? quin per ipsum Tib. Gracchum non solum nectus, sed etiam sublatu intercessor fuerat. quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit? sed tu sapientiam majorum in hoc vide. concessa plebi a patribus ista potestate arma ceciderunt; restincta seditio est: inventum

est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarint: in quo uno fuit civitatis salus. at duo Gracchi fuerunt. et praeter eos quamvis enumeres multos licet, cum deni creantur: nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. invidia quidem summus ordo caret: plebes de suo jure periculosas contentiones nullas facit. quamobrem aut exigendi reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem causa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribunitiam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu. non enim plebs incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt, et servitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. atque hoc rei exitus indicavit. quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui

nostra salus cara non esset? quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae gessimus, ut non omnibus gratus esset; et si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, ô Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi, carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem. quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, AD MODUM, dici. ATTICUS. prorsus ita est. QUINTUS. ¹²

haud equidem assentior : tu tamen ad reliqua pergas velim. MARCUS. perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes. QUINTUS. nunc mehercule. ATTICUS. ego sane a Quinto nostro dissentio. sed ea, quae restant, audiamus. MARCUS. deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et judicia dantur: judicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus, probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum injustum auspiciis dii immortales represserunt. ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, popularem sane neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. sed praesto est hujus vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. sequitur enim: ' ejus decreta sunt.' nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici concilii, quodque is creverit, defendant omnes: et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione juris, cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et con-

cors civitatis status, praesertim si proxima legi parebitur. nam proximum est, 'is ordo vitio careto: caeteris specimen esto.' QUINTUS. praeclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerat interpretem. ATTICUS. ille vero, etsi tuus totus est ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. MARCUS. 13 omitte ista, Attice. non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. nam cum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. ATTICUS. locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. ego autem, etiam si praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. MARCUS. tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. 'caeteris

specimen esto. quod si est, tenemus omnia. ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia, vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur quam commodissime, respondisse cum esset objecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos: superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum cum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. quis enim ferret istos, cum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, eisdem tenerentur? Nec enim tantum mali est peccare principes, (quantum est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum existunt. nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quae-

cumque mutatio morum in principes extiterit, eandem in populo secutam. idque haud paulo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum status. ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere possunt. sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. quare ad reliqua veniamus. proximum autem est de suffragiis: quae jubeo 'nota' esse 'optimatibus, populo 'libera.' ATTICUS. ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista velint. MARCUS. di-¹⁵cam, Tite, et versabor in re difficili, ac multum et saepe quaesita: suffragia in ma-

LIBER TERTIUS. 111

gistratu mandando, aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre, melius esset. ATTICUS. an etiam id dubium est? QUINTUS. vereor, ne a te rursus dissentiam. MARCUS. non facies, Quinte: nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed, obtineri an possit, videndum est. QUINTUS. frater, bonâ tuâ veniâ dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, cum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo, negatur. primum enim obsistitur, cum agitur severe: deinde vi opprimi in bona causa, est melius, quam malae cedere. quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatum tabellariam legem abstulisse? quam populus liber nunquam desideravit: idem, oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exstant voces, quam tabellae. quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus quid

quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque istirationi ne-¹⁶ que lator quisquam est inventus, nec auctor unquam bonus. sunt enim quatuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos, salutem a bonis potuit afferre. uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. dedit huic quoque iudicio Caelius tabellam, docuitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse et reipublicae. et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit Marco Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius ejus Marius in

LIBER TERTIUS. 113

16 Aegaeo excitavit mari. ac nostro quidem
 avo, cum res esset ad se delata, Scaurus
 consul, 'utinam, inquit, Marce Cicero,
 'isto animo atque virtute in summa re-
 'publica nobiscum versari, quam in mu-
 'nicipali maluisses!' quamobrem, quo-
 niam non recognoscimus nunc leges po-
 puli Romani, sed aut repetimus ereptas,
 aut novas scribimus: non quid ab hoc
 populo obtineri possit, sed quid optimum
 sit, tibi dicendum puto. nam Cassiae legis
 culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore
 lata esse dicitur. tu, si tabellariam tuleris,
 ipse praestabis. nec enim mihi placet, nec
 Attico nostro, quantum e vultu ejus in-
 17 telligo. ATTICUS. mihi vero nihil un-
 quam popolare placuit: eamque optimam
 rempublicam esse duco, quam hic consul
 constituerat, quae sit in potestatem opti-
 morum. MARCUS. vos demum, ut vi-
 deo, legem antiquastis sine tabella. sed
 ego, etsi satis dixit pro se in illis libris
 Scipio, tamen libertatem istam largior po-
 pulo, ut et auctoritate valeant, et utantur
 bonis. sic enim a me recitata lex est de
 suffragiis. 'optimatibus nota, plebi libe-
 'ra sunt.' quae lex hanc sententiam con-

tinet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. pontes etiam lex Maria fecit angustos. quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo. si valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus: habeat sane populus tabellam, quae si vindicem libertatis, dummodo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere fatis est. hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiae traditur. itaque, ut omit- tam largitione corrupta suffragia, non vi- des, si quando ambitus sileat, quaeri in suf- fragiis, quid optimi viri sentiant? quam- obrem lege nostra libertatis species datur, bonorum auctoritas retinetur, contenti- onis causa tollitur. Deinde sequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum senatu. gravis, et, ut arbitror, praeclara lex. ‘ quae cum populo, quaeque in pa-

‘ tr
mo
rat
lur
qu
le
di
ip
a
q
g
v
t

‘tribus agentur, modica funto:’ id est, modesta atque sedata. actor enim moderatur, et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit; quod est in senatu non difficile: est enim senator is, cujus non ad auditorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. huic jussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, cum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevis non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est in sententia. nec est unquam longa oratione utendum: nisi aut peccante senatu, quod fit ambitione saepissime, nullo magistratu adjuvante, tolli diem utile est: aut cum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum. quorum generum in utroque magnus noster Cato est. quodque addit, ‘causas populi teneto,’ est senatori necessarium nosse rempublicam: idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, quaque quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse

exempla majorum. videtis jam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest. deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum et maximum, 'vis abesto.' nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus civile et humanum, quam, composita et constituta re publica, quidquam agi per vim. parere jubet intercessori: quo nihil praestantius. impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. Quod vero actoris ju-¹⁹ beo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est senatus secutus, cum decrevisset, C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum, turbarique coeptum sit, dimittere. quod qui permovet, cum agi nihil potest, vim quaerit: cujus impunitatem amittit hac lege. sequitur illud: 'intercessor rei malae, salutaris civis esto.' quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus?

LIBER TERTIUS. 117

sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: 'auspicia servanto, auguri parento.' est autem boni auguris, meminisse maximis reipublicae temporibus praesto esse debere, Jovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum: ut sibi eos, quos in auspicio esse jusserit, caelique partes sibi definitas esse traditas, e quibus saepe opem reipublicae referre possit. deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis, magistratibusve audiendis. tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. nondum cognitis seditiosis, tribunis plebis ne cogitatis quidem, admirandum tantum majores in posterum providisse. in privatos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est injustius? cum legis haec vis sit, scitum est et jussum in omnes; ferri de singulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt. descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, quam fusa in tribus con-

vocatus. quo verius in causa nostra vir magni ingenii, summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse possent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. sed visum est et nobis, et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam quid sentiret, ostendere. Sequun-²⁰ tur de captis pecuniis, et de ambitu leges. quae cum magis judiciis, quam verbis sancienda sint; adjungitur, 'noxiae poena par esto,' ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite: avaritia, multâ: honoris cupiditas, ignominia sancitur. extremae leges sunt nobis non usitatae: reipublicae, necessariae. legum custodiam nullam habemus: itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus; publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius: apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum literas, (nam id

LIBER TERTIUS. 119

quidem etiam apud majores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant. haec datur cura censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis censores praejudicent. hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. quocirca melius est, rationes referri, causamque exponi censoribus: integram tamen legem accusatori iudicioque servari. sed satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. ATTICUS. si nos tacemus, locus ipse nos admonet, quid tibi sit deinde dicendum. MARCUS. mihine? de judiciis arbitror, Pomponi: id est enim junctum magistratibus. ATTICUS. quid? de jure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? MARCUS. quid tandem hoc loco est, quod requiras? ATTICUS. e-gone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis

lego: sic animadverto, plerosque magistratus ignoratione juris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras: faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de jure disputes. MARCUS. faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Junius sodalis, perite, meo quidem judicio, et diligenter. at de jure naturae cogitare per nos, atque dicere debemus; de jure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. ATTICUS. sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

EXCUDEBANT GLASGUAE
OB. ET AND. FOULIS FRATRES,
ACADEMIAE TYPOGRAPHI
M. DCC. XLVIII.

